
Meddelanden från RiViH-projektet

Riksantikvarieämbetets & Vitterhetsakademiens äldsta historia

Nr 3 2025

GLAD SOMMAR!

Lagom till vårt sommaruppehåll kommer här det tredje numret av *Meddelanden från RiViH-projektet*. Även denna gång är det en stor variation av spännande och viktiga ämnen som avhandlas. Bland dem ett oväntat fynd i form av en tidig dokumentation av en samisk trumma. Dokumentet är mycket skört och återfanns i Götiska förbundets samlingar. Vidare kan ni läsa om de återstående volymerna ur förbundets arkiv som nu i sin helhet finns digitalt tillgängliga.

Ett annat centralt tema är hur den svenska antikvariska verksamheten under 1600-talet påverkade och påverkades av impulser från södra Europa. Där liksom här spelade renässanshumanismen i kombination med maktfullkomliga furstars behov av ärofyllda historier centrala roller. Detta leder oss in på temat historiebruk och hur det förflutna genom historien har återopats i politiska, ideologiska och identitetsskapande syften. I en av artiklarna lyfts olika exempel på detta – från 1600-talets patriotism till 1800-talets nationalism. Under

lång tid pågick också en strid mellan Sverige och ärkefienden Danmark om vem som kunde göra anspråk på de tre kronorna som rikssymbol. En mystisk runsten i Torneå som påstods bära dessa symboler lockade under tre sekler både antikvarier och naturvetenskapsmän till denna avlägsna plats.

Att anteckna i marginalen till tryckta böcker har nog de flesta av oss gjort. Denna praktik är gammal vilket inte minst bevisas av ett par av den berömda danska läkaren, natur- och fornforskaren Ole Worms böcker som ingår i Kungliga bibliotekets Fm-samling. Att Worms alster finns i denna samling är inte så konstigt då man betänker att han var samtida med Johannes Bureus och därtill kombattant i deras gemensamma tävlan om varifrån runorna härstammade. Andra skrifter är dock lite svårare att förklara hur de har hamnat i samlingarna. Om ett sådant fall, den medeltida handskriften med jungfru Marias klagan skriven med runor, kan ni också kan läsa om i detta nummer.

Samisk religion i 1700-talets missionsberättelser – digitalisering av ett skört kulturarv

Hanna Cöster

I Götiska förbundets handskriftssamling finns en liten och ganska anonym anteckningsbok, inbunden i mjukt blågrått band. På omslaget finns en anteckning om att boken skänkts till Götiska förbundet av Jacob Adlerbeth, förbundets sekreterare, år 1825.

På försättsbladet står titeln ”*Relation angående Finnernis...*” svagt skrivet med blyerts. Så beskrivs boken även i arkivförteckningen, med den ålderdomliga noteringen att den innehåller ”en inbunden ritning (patent-

folio) av en lapptrumma (1723?)”. Ingen ytterligare information om skriften eller dess ursprung ges. Ritningen har dessutom visat sig vara mycket skör. Sprickor har uppstått i vecken, bläcket som använts har fränt igenom pappret och lämnat rostfärgade avtryck kring dess motiv. Detta har medfört att skriften försetts med restriktioner, då ytterligare hantering riskerat att förvärpa de redan befintliga skadorna.

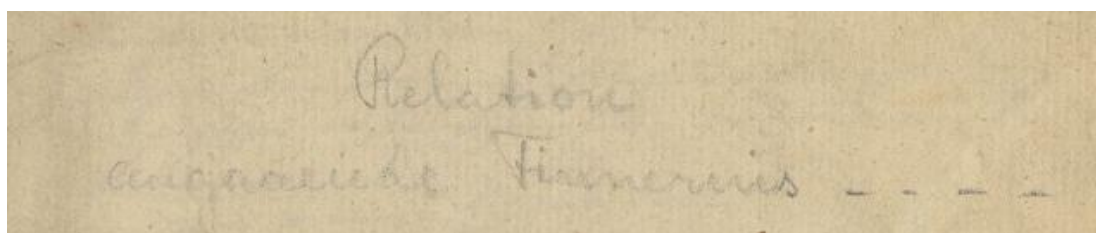
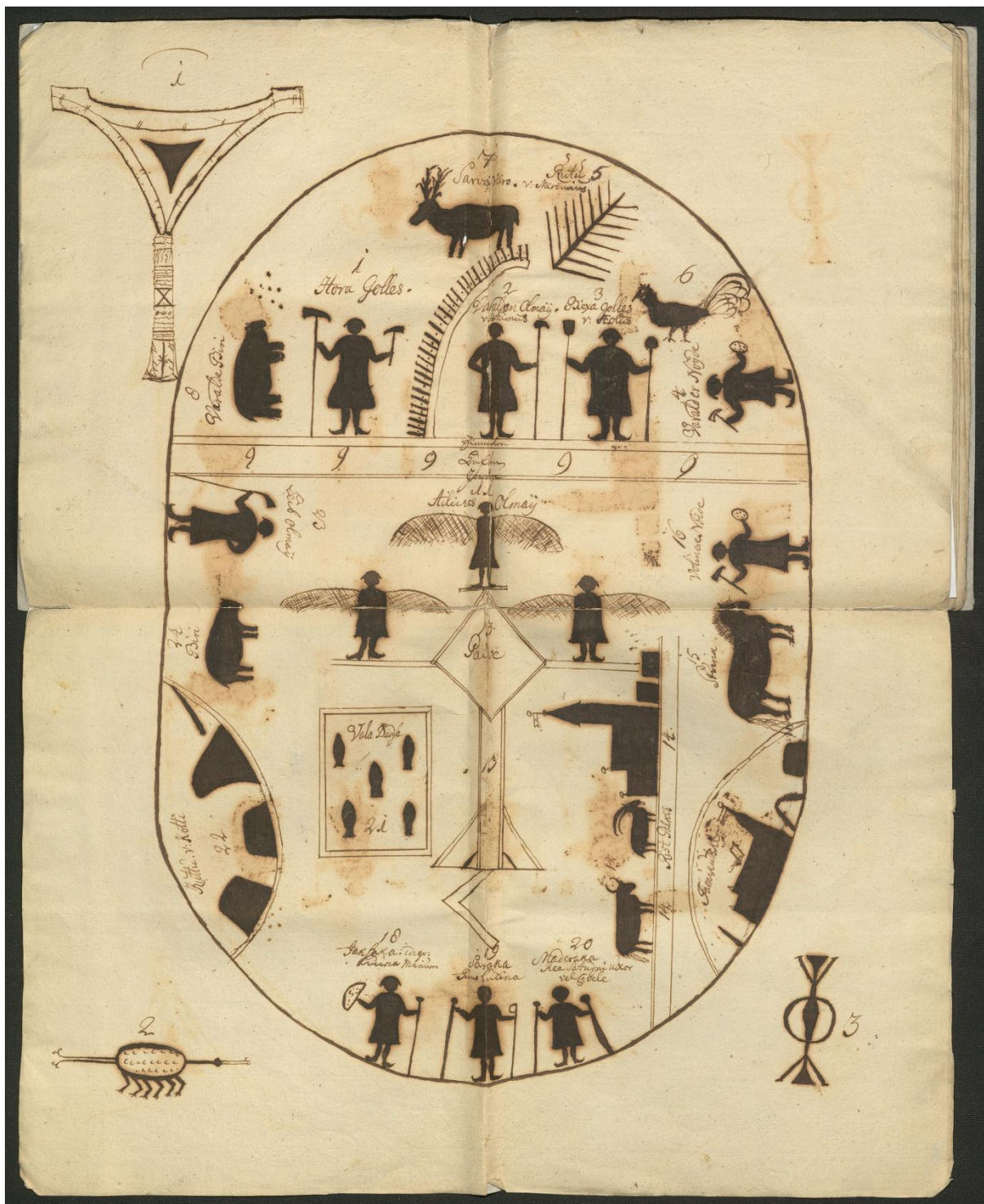

Fig. 1. Försättsbladet med sin svårlästa titel i blyerts, RAÄ (PDM).

Inom ramen för RIVIH-projektet har medel avsatts för att låta en konservator restaurera och konservera sköra och skadade handlingar. Boken och framför allt dess ritning, ingick i listan över handlingar som behövde åtgärdas. Vid konservatorns undersökning av ritningen bekräftades dess ömtåliga skick. Mycket till följd av det frätande järngallusbläcket och sprickorna som uppstått i ritningens bindning och veck till följd av slitage. Slutsatsen blev emellertid att inte försöka laga de befintliga sprickorna, då en lagning i sig riskerade att förvärpa bläckskadorna. Åtgärden blev därför att bevara ritningen in situ, genom att lägga in syrafria ark som skydd mot ytterligare korrosion. Tillsammans med rekommendationen att den inte bör öppnas upp mer än en gång till – för digitalisering.

Fig. 2. Närbild på skadorna orsakade av järngallusbläcket, samt sprickorna som uppstått i ritningens veck RAÄ (PDM).

När boken återkom till Riksantikvarieämbetet vecklades ritningen varsamt ut och skannades tillsammans med resten av skriften. Resultatet blev en digital bild i skarpa kontraster, med motiv av både människor och djur. Synliggörandet av motivet blev en viktig ledtråd till vad skriften egentligen handlade om. Tack vare

andra digitaliserade verk med samma motiv gick det att identifiera den som en avskrift av det så kallade Näröymanuskriptet (Nærøymanuskriptet). Eller *Relation anlangende Find-Lappernis saavel i Norrlandene og Finmarken som udi Nummedalen, Snåsen og Selbye deres Afguderie og Satans Dyrkelse,*

som Tid efter anden ere blevne udforskede og decouvredede som titeln lyder på danska.

Näröymanuskriptet skrevs 1723 av den norske kyrkoherden Johan Randulf (1686–1725) i Nærøy och utgör en av de äldre kristna skriftliga källorna om samisk religion. Mycket av informationen i manuskriptet tros vara baserad på uppgifter från missionären och prästen Thomas von Westen (1682–1727), som besökte Randulf i samband med en av sina missionsresor i Norge. Von Westen, ofta kallad ”Samernas apostel”, var utöver missionär även en stor samlare av samiska föremål och ska ha ägt mellan sjuttio och hundra samiska ceremonitrummor. En av dessa antas vara förlagan till den avbildade trumman i manuskriptet. Hur lik illustrationen i Götiska förbundets samlingar är originalet går dock inte att avgöra. Det ursprungliga Näröymanuskriptet samt von Westens egna skrifter och insamlade föremål har

gått förlorade vid de omfattande bränder som drabbade Köpenhamn under 1700-talet.

Trots att originalet gått förlorat, finns det ett antal handgjorda avskrifter av manuskriptet bevarade för eftervärlden, bland annat hos Gunnerusbiblioteket i Trondheim och Kungliga biblioteket i Köpenhamn. En plansch samt beskrivningar av trumman återfinns även i *Nordiska Fornlemningar* som gavs ut 1823 av Johan Gustaf Liljegren och Carl Georg Brunius. Liljegren var utöver sitt arbete i vitterhetsakademien vid tiden även medlem i Götiska förbundet. Dock skiljer sig planschen i *Nordiska Fornlemningar* från den som finns i Götiska förbundets arkiv, då Liljegren utgått från en avskrift vid Kungliga biblioteket i Köpenhamn. Utöver ovan nämnda avskrifter finns även en transkriberad version av texten, utgiven av Just Qvigstad 1903 i skriften *Kildeskrifter til den lappiske Mythologi*.

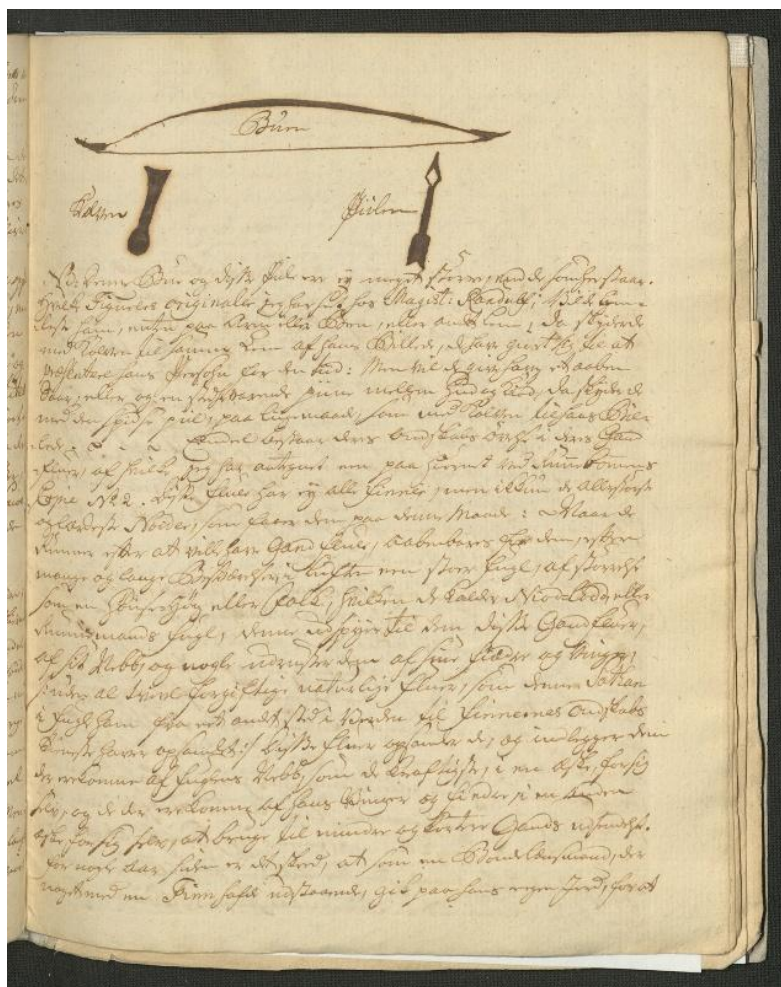

Fig. 4. Illustration av pilbåge, klubba och pil. Enligt manuskriptet gjorda för att skjuta gand (trollskott) mot dem som förargat nåjden RAÄ (PDM).

Manuskriptet är en tidstypisk skildring av hur kristna missionärer beskrev och tolkade samisk tro och religionsutövning under 1700-talet. Samlandet och konfiskerandet av ceremonitrummor och andra samiska föremål kan ses som en del av missionsarbetet och ett fysiskt bevis för omvändelsen till den kristna tron (Nordin & Ojala 2015, s. 115–118). Liknande berättelser finns även från svensk sida. Ett exempel på detta är då superintendenten och biskopen Petrus Asp vid en visitation i Åsele 1725 konfiskerade tjugosex samiska ceremonitrummor. Dessa trummor transporte-

rades sedan till Antikvitetskollegiet i Stockholm, där de införlivades i kollegiets samlingar (Ämbetsarkiv 1, F2:2).

Vem som gjort avskriften i Götiska förbundets arkiv samt den tillhörande illustration är okänt. Likaså hur Jacob Adlerbeth fick den i sin ägo innan han skänkte den till förbundet. Klart är dock att i samband RiViH-projektet har en ny och mindre känd version av Näröy-manuskriptet tillgängliggjorts för forskningen. Samtidigt har även dess fysiska bevarande säkrats inför framtiden genom konservering och digitalisering.

Referenser

Riksantikvarieämbetets arkiv

Götiska Förbundets och Jacob Adlerbeths arkiv, Götiska Förbundets handskriftssamling, Näröymanuskriptet, F5:26. [Länk](#)
Ämbetsarkiv 1, Handlingar angående Antikvitetskollegiets och Antikvitetsarkivets förvärv av fornsaker 1721–1739, F2:2 [Länk](#)

Litteratur

Liljegren, Johan Gustaf & Brunius, Carl Georg. 1823. *Nordiska fornlemningar första bandet*. Stockholm: Haeggström. [Länk](#)

Nordin, Jonas M. & Ojala, Carl-Gösta. 2015. Collecting Sápmi: Early modern collecting of Sámi material culture. *Nordisk museologi* 2015:1, s. 114–122.
Qvigstad, Just Knud. 1903. *Kildeskrifter til den lappiske Mythologi*. Det Kongelige Norske Videnskabers selskabs Skrifter. [Länk](#)

Nätresurser

Nærøymanuskriptet – og flere mysterium om proveniens. [Länk](#)

Kulturminnesvårdens politiska och ideologiska färgning och vikten av att lära av äldre exempel

Ola Wolfhechel Jensen

Ett av RiViH-projektets forskningsspår är historiebruk och den ideologiska färgningen av det förflutna och hur detta påverkat kulturminnesvårdens värdegrund. Eftersom värderingar i regel har en ideologisk koppling är projektets källmaterial helt naturligt impregnerat av olika uppfattningar om varför och för vem man bevarade äldre relikter och vem de representerade. Detta blir inte minst tydligt då argumenten präglades av en monolitisk, exkluderande och, som under tider av kris och konflikt, en konfrontativ retorik. Under projektet kommer vi att presentera och belysa hur detta tagit sig uttryck i vårt källmaterial. Nedan följer några exempel.

Stormaktsambitioner och ”Vårt Rijkes odödelige Beröm”

Det är välkänt att 1600-talets antikvariska verksamhet påverkades av tidens stormaktsambitioner och det uppkomna behovet av en lång och ärorik forntid som kunde mäta sig med länder på kontinenten. Bakgrunden var Trettioåriga kriget som utspelades i Europa och framväxten av nationalstater varav många hade som mål att inte bara befästa utan att även expandera sina landområden. Bland dessa länder fanns Sverige som under seklet lade grunden till ett Östersjövälde. Det är mot den bakgrunden vi ska förstå varför det i 1666 års fornlämningsplakat angavs att Karl XI ”medh Gudz Nådhe” inte enbart var ”Sweriges” och ”Göthes” kung utan även ”Wendes Konung och Arf-Förste, Stoor-Förste til Finland,

Hertigh vthi Skåen, Estland, Ljffland, Carelen, Bremen, Vehrden, Stetin-Pommern, Cassuben och Wenden, Förste til Rügen, Herre öfwer Ingermanland och Wissmar; Så och Pfaltz-Grefwe widh Rhein i Beyern, til Gülich, Clewe och Bergen, Hertigh, etc.” (se fig. 1).

Det statsskick som befäste att regenter betraktades som guds ställföreträdare på jorden benämns teokrati. Som konung var Karl XI dessutom enväldig vilket i synergi med den förhärskande ståndsläran skapade en påtaglig hierarkisk syn på samhället, med kungen och överheten högst upp och där egendomslösa och kvinnor var marginaliserade, också i synen på forntiden. Även detta avspeglas i plakatet där det framgår att de fornlämningar man ville freda representerade ”framfarne Sweriges och Götha Konungars, samtpt andre theras Förnämliche Mäns och Vndersåthares Manlige Be-driffter”.

Det var med andra ord ingen tillfällighet att Riksantikvarieämbetet etablerades som myndighet samma år som Gustav II Adolf for till Tyskland för att dra in Sverige i Trettioåriga kriget, närmare bestämt år 1630. Hade det inte varit för att statsapparaten kraftigt expanderat som ett led i detta krig så hade det knappast bildats någon fornvårdande myndighet överhuvudtaget. Och det var för att inge respekt och samtidigt ge sken av att riket minsann ägde en hävdvunnen rätt att både delta i kriget och kapa åt sig nya landområden som behovet av en monumental forntid skapades.

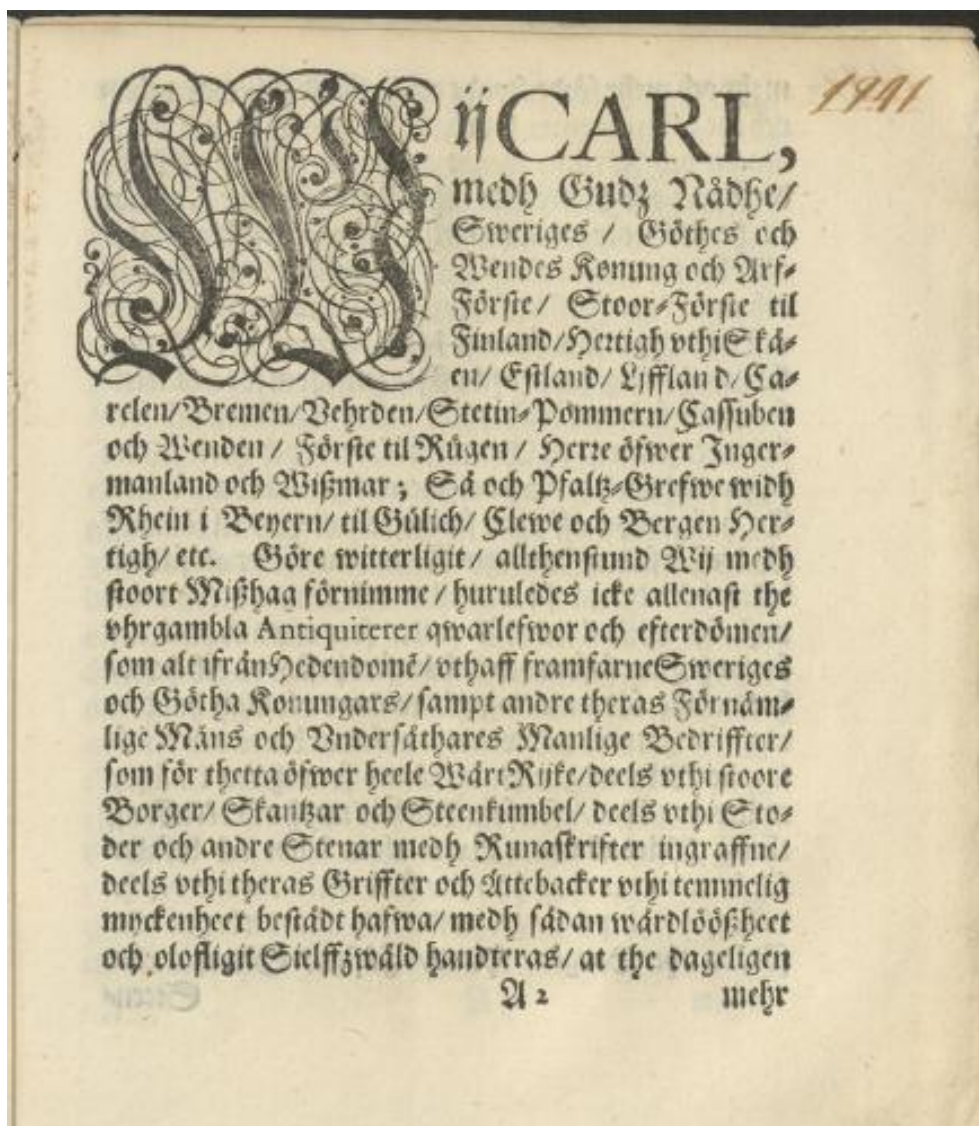

Fig. 1. Ingressen till 1666 års fornminnesplakat där de geopolitiska landområden som Karl XI gjorde anspråk på listades.

Likt handen i handsken passade *göticismen* som kan liknas vid en krigarideologi som sedan 1500-talet återopats i tider av krig och politiska förvecklingar. Enligt den var Sverige en av världens äldsta nationer vars första regent var ingen mindre än Noas sonson (se fig. 2–3 och Jensen 2002 om *göticismen*). Denne Magog passade väl in i både ståndsläran och den teokratiska statsläran. Därtill ansågs svenskan vid sidan av hebreiskan vara ett av världens äldsta språk och följdriktigt var runorna ett urgammalt skriftspråk som vittnade om göternas och svearnas forntida bedrifter.

Genom etymologisk akrobatik kopplades forna mytomspunna folkslag med betydligt äldre och rikare historieber beskrivningar till den

svenska historien, däribland goter och skyter. Enligt *göticismen* hade de i forntiden utvandrat från Sverige och var följaktligen besläktade med de göter och svear som stannat kvar och deras sentida ättlingar. Redan i samband med sin kröning 1617 iklädde sig Gustav II Adolf rollen som den gotiske kungen Berik som enligt historikern Jordanes i forntiden hade utvandrat med sitt folk från ön Scandza för att spridda skräck och erövra landområden söderut. Från kungens sida var reinkarnationen inte bara en lek utan ett politiskt spel som förebådade att det snart åter var dags att bege sig ut på erövringståg, denna gång förklätt med det ädla syftet att befria protestantiska länder från katolicismens ok.

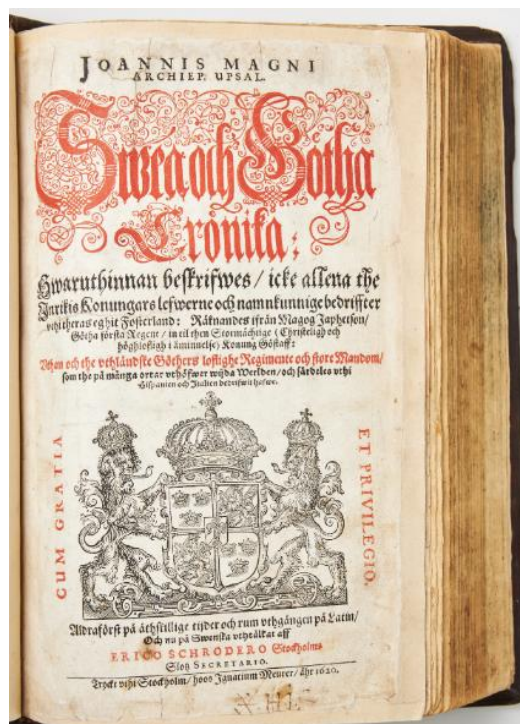

Fig. 2. Göticismen fick sin populära utformning under 1500-talet av den katolske ärkebiskopen Johannes Magnus och dennes historiebok, här i den svenska översättningen från 1620, Swea och Götha Crönika med undertiteln "Räknandes ifrån Magog Japhetson".

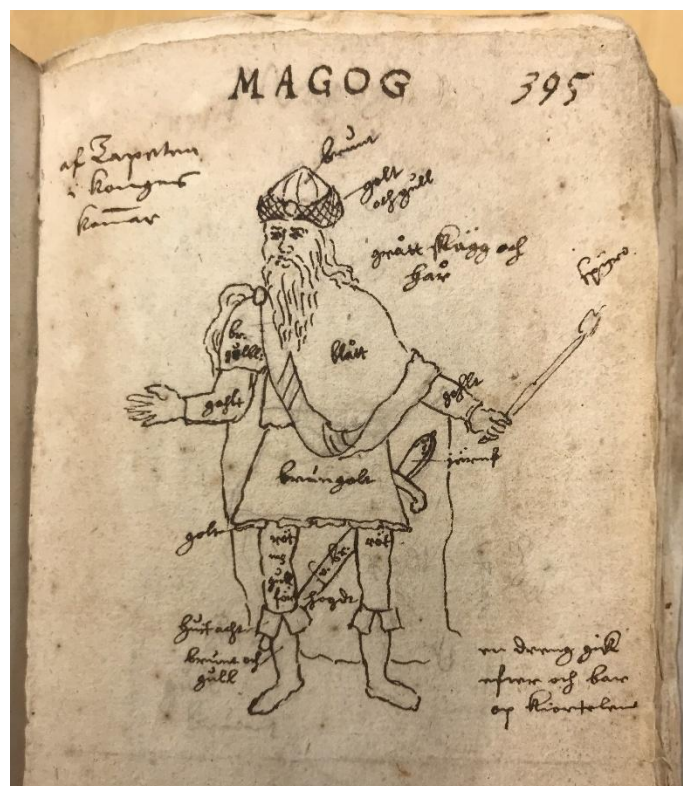

Fig. 3. Magogs ursprung och svenska koppling var ett populärt tema under 1500- och 1600-talen. En som ägnade mycket tid åt detta var Johannes Bureus vilket inte minst framgår av ovan teckning ur hans mytomspunna handskrift Sumlen (Fa 12). Foto: Kungliga biblioteket (PDM).

Medan göticismen fungerade som den stora berättelsen om Sveriges forntid betraktades fornlämningar som rekvisita och som konkreta bevis på att den var sann. Antikvarien Jonas H. Rhezelius skrev på 1630-talet, att ingen nation ”äldre och berömligere monumenter hafwa än wy. Sådant bewysas at wy thet äldste folket äro”. Inte så konstigt då att fornminnesvården blev institutionaliserad och att det ansågs kräva en lag för att freda fornlämningar då de be-

varade ”minnet av våra förfäder” och ”Våra Förfäders och heele Wårt Rijkets odödelige Beröm.” Det senare citatet är även det hämtat ur 1666 års fornminnesplakat. I förarbetet till plakatet argumenterade riksantikvarien Johan Hadorph om vikten av att bevara fornlämningar och att det endast var riktiga patrioter som tog detta på allvar – då det behövdes en lag var patrioternas antal uppenbarligen inte så många (se fig. 4).

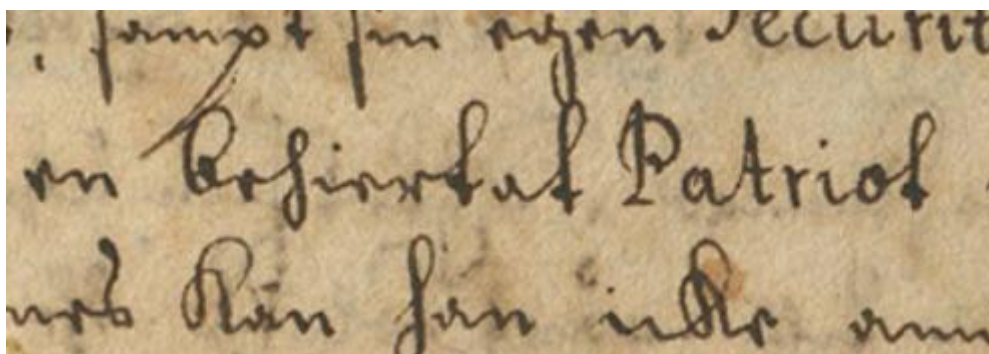

Fig. 4. Den som enligt Johan Hadorph var ”en behierrat Patriot” var per definition en fornminnesvårdande person. RAÄ, Ämbetsarkiv 1. E1. RAÄ (PDM).

Nationalism och ”befordringsmedel för National andan”

Under det krigströtta och religionskritiska 1700-talet klingade den patriotiska retoriken av för att med ingången till 1800-talet åter ta fart. Bakgrunden var den nationalism som bredde ut sig över Europa och som för svensk del tog ordentlig fart 1809 i samband med krigsnederlaget mot Ryssland och amputeringen av Finland inklusive Åland från det tidigare Östersjöväldet. Den som tog högst ton var Götiska förbundet, en patriotisk sammanslutning som ville återuppväcka den fornminnesvård som sedan 1600-talet legat i malpåse. Förbundet grundades 1811 av Jacob Adlerbeth, son till den tidigare riksantikvarien Gudmund Jöran Adlerbeth. Flera av förbundets medlemmar valdes snart in som ledamöter i Vitterhetsakademien och i samma takt stärktes akademiens engagemang i fornminnesvårdande frågor.

I första paragrafen i Götiska förbundets stadgar fastställdes att det var ”en broderlig förening af män, egnade åt upplifvandet af de Gamle Göters frihets anda, mannamod och redliga sinne” (se fig. 5). Vidare angavs att det var medlemmarnas plikt att ägna sig åt ”forskning i de Gamle Göthers Sagor och Häfder” och att de även skulle sprida sina budskap och kunskaper ”bland sina Landsmän”. Den forskning som åsyftades var bred och täckte liksom den tidigare antikvariska verksamheten in allt från att samla in fornfynd och gamla handskrifter till att dokumentera, vårda och undersöka fornlämningar. Som ett tecken i tiden förkunnade Jacob Adlerbeth i patriotiska ordalag 1814 att ”Vården om dessa lemningar af flygtade tider, är ostridigt ett icke ringa Befordringsmedel för National andan” (RAÄ, Götiska förbundet och Jacob Adlerbeths arkiv, F1d, vol. 6).

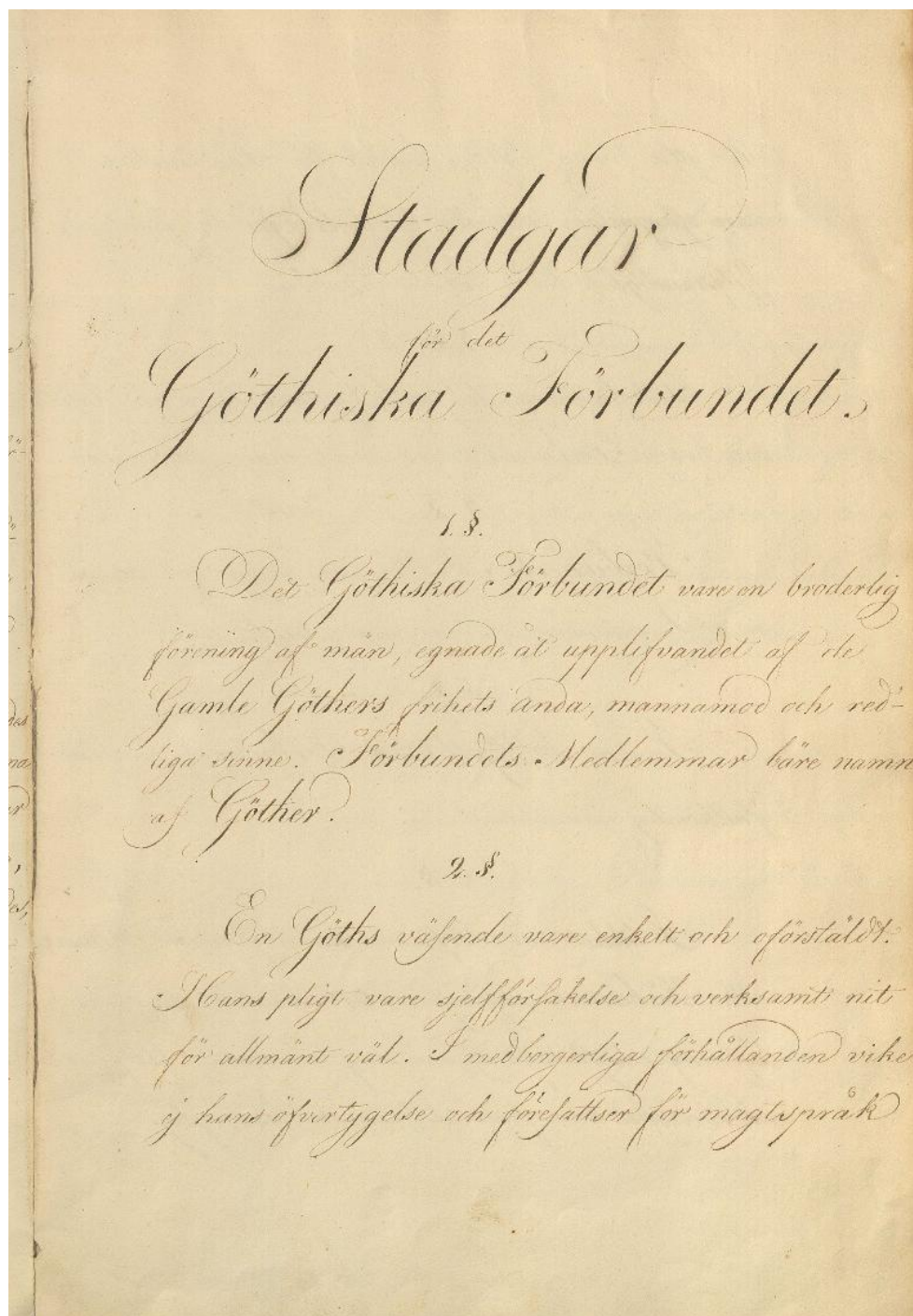

Fig. 5. "Stadgar för det Götiska förbundet" från 1811. Götiska förbundet och Jacob Adlerbeths arkiv, F1a, vol 1. RAÄ (PDM).

I samma anda framhöll utrikesstatsministern, hedersledamoten vid Vitterhetsakademien och tillika Adlerbeths vän Lars von Engeström, att det var "en helig pligt för hvarje enskild Man i ett Samhälle, hvars medlemmar ega lyckan att härstamma från Förfäder som utmärkt sig genom sin kärlek för frihet och Sjelfständighet, sitt Mod och sina seder, att sorgfälligt vårda de

Minnesmärken, hvilka vittna om deras bedrifter, i synnerhet då en sådan vård är ett af de kraftigaste medel till befodrande af Fosterlandskänslan" (RAÄ, Ämbetsarkiv 2. F4:3).

Rasifiering av forntid och fornlämningar

Om vi backar tillbaka till 1700-talet finner vi att det då fanns en utbredd teori som gick ut på

att Sveriges första urinvånare var finnar och samer. Bevis för detta fann man i såväl ortnamn som fornlämningar och, vilket vid tiden var vanligt, i gamla texter. I en isländsk saga omnämns en forntida kung vid namn Fornjoter vilket bland andra fick historikern Sven Lagerbring att dra slutsatsen att "Forniother war Konung öfwer Jotaland, som kallades Finland, hwar af man kan sluta, att Finnar och Jotnar varit en slags folk. Det är nog troligt, at Skandiens äldste invånare varit af samma stam. Gissningen bestyrkes af sjelfwa gamla Sagan" (1769:41–42, jämför förteckningen som Hagström Molin redogör för i föregående nummer, Hagström Molin 2025, s. 30).

Den nationella vågen och krigsutgången under seklet därpå innebar emellertid att den svenska forntiden av många tolkades om. I praktiken innebar det en veritabel utrensning av finska och samiska spår och gemensamt för flera av dem som ville göra processen kort var att de tillhörde Götiska förbundet. Rakt på sak konstaterade dess grundare Jacob Adlerbeth att "Sverige redan före Odin varit bebodt af ett folk, som snarare varit af Germansk (Göthisk) stam, än af finsk" (RAÄ, Götiska förbundet och Jacob Adlerbeths arkiv, F4b, vol 17). Historieprofessorn och fornforskaren Nils Henrik Sjöborg var inne på samma linje då han underströk att de som först invandrat till landet "icke varit Finnar, hvilken alldeles olika Nation långt senare kommit till vår Nord" (Sjöborg 1815, s. 44). I reformeringen av den svenska forntiden gick Sjöborg och flera av hans kollegor ännu längre då de hävdade att sagornas jotter och fornjoter inte ens var av finskt ursprung utan snarare av götiskt (se Sjöborg 1830, s. 92–93, se även RAÄ, Ämbetsarkiv 2, FIV, vol. 3, N.H. Sjöborg).

Som en direkt följd av denna exorcism tolkades även delar av fornlämningsbeståndet om. Sådana som tidigare tillskrivits finskt och samiskt ursprung betraktades nu som "götiska" och "svenska". För Sjöborg var detta självklart eftersom i "Sverige känna vi ännu inga fornlämningar, som med säkerhet kunna tillskrifvas Finnar" (Sjöborg 1830). I den tidigare forskningen var det främst fornlämningar av sten

som megalitgravar, stensättningar och rösen som relaterades till den finska och den samiska nationen. Mot denna tolkning vände sig historikern Abraham Cronholm som ansåg att de alls inte var av finskt ursprung utan keltiskt vilket var tillräckligt "för att visa, att inga Finnar före Götiska stammarnas inflyttning haft Skandinavien i besittning" (1835, s. 363). Den vid tiden så inflytelserika fornforskaren och tillika medlemmen i Götiska förbundet, Johan Haqvin Wallman, tyckte heller inte att den äldre tolkningen var rimlig "ty de hemispheriska grafrör eller kummel af sten, dem man i Finland kallar lappgrafvar och äfven i Sverige ansett tillhöra denna folkstam, äro, såsom talrika undersökningar lärt, verkligen Scandinaviska monumenter" (1838, s. 77).

I utrensningen av forntida finnar och samer ur den svenska forntiden kopplades snart en ny disciplin och metod in, nämligen rasbiologi och skallmätning. Inledningsvis kom resultaten emellertid att användas för att belägga att den äldre teorin om Sveriges urinvånare stämde. Genom att mäta storleken på framgrävda skallar ur forntida gravar drogs slutsatsen att "långskallar" var synonyma med svear och "kortskallar" var besläktade med samtidens finnar och samer. En som drev denna tes var den fysiska antropologen Anders Retzius som genom otaliga mätningar skapade ett "skallindex". Ännu en anhängare av kraniologiska studier och tillika vän med Retzius var den internationellt kände natur- och fornforskaren Sven Nilsson. I motsats till många i sin samtid var även han en varm anhängare av den finsk-samiska ursprungsteorin. Enligt hans tolkning, som han presenterade redan på 1830-talet, var det första folk som invandrade under stenåldern den så kallade "lappstammen" (1991, s. 89, 104–105). Dessa åtföljdes av ett jordbrukande finskt folk som i sin tur blev utmanövrerat av göter som var "en Germanisk stam av Kaukasisk race" (1991, s. 12). Därefter kom ett keltiskt folk, som han senare omtolkade till fenicier, som introducerade bruket av brons följt av asarna eller svearna från södra Tyskland som förde med sig kunskapen om att använda järn (1991, s. 89, 98–106).

Fig. 6. Thure Alexander von Mentzer dokumenterar en megalitgrav som enligt hans teori hade kopplingar till det "nord-jotiska" folket. RAÄ, Ämbetsarkiv 2, F16:17. RAÄ (PDM).

Arkivhandlingar från von Mentzer finns även bevarade i
Kungliga bibliotekets F-samling, Fm 71:1–2.

Som ett led i nationalismen lanserades under 1800-talet en lång rad teorier om olika nationers ursprung, om raser och olika släktskap. Som bevis återopades en salig blandning av äldre skriftliga källor, mätningar av mänskliga kvarlevor, olika föremålsformer och resultat från undersökta gamla gravar. Då finnarnas och samernas ursprung ansågs svårtolkade presenterades flera förslag på deras koppling till andra folkslag, däribland turkar, perser, slaver, baskrar, ungrare och bulgarer. Ett folkslag som ömsom kopplades både till samer och finnar och ibland enbart till någon av dem var tshuder. Enligt militären och kartografen Thure Alexander von Mentzer invandrade det tshudiska folket tidigt till Skandinavien, men de var inte först. I stället hade hela Skandinavien först befolkats av "nord-joter" som kommit österifrån. Sina slutsatser baserade han på omfattande undersökningar av fornlämningar av sten i hans hembygd Västergötland liksom i Uppland och i Finland där han vistades 1858–1860 (RAÄ, Ämbetsarkiv 2, F16:17, se fig. 6).

När nationalismen under det sena 1800-talet blev mer integrativ och utbredd förkastades mångkulturella invandringsteorier – även av Sven Nilsson på sin ålders höst. I stället började man prata om kontinuitet och att landets södra del sedan stenåldern varit befolkat av germanska svear med ariskt ursprung. I norr däremot levde under samma period ett folkslag som var besläktade med samtidens samer. En tidig anhängare av teorin om den "arktiska stenåldern" var Oscar Montelius vars populära skrift *Minnen från Lapparnes stenålder i Sverige* från 1874 fick teorin att bli vida spridd.

Att arkeologi och kulturminnesvård präglades av tidens nationalism är uppenbart. På temat nationell kontinuitet förkunnade Montelius att det är "i hög grad sannolikt, att det rinner något af det nordiska stenåldersfolkets blod i de nu lefvande skandinavernas ådror" (1877, s. 72). Parallellt med detta presenterade Montelius en teori som snart väckte ont blod bland hans finska kollegor. Den gick ut på att

forntida svenskar hade tagit Finland i besittning före finnarna redan under stenåldern. I den vetenskapliga kamp som uppstod lyftes arkeologiska fynd som båtxor, skifferredskap och keramik liksom språkvetenskapliga rön och osteologiska studier fram som bevis. Med tiden blev frågan om vilken nation som först befolkade Finland alltmer infekterad. Bland de senare utspelen stod den finske arkeologen Aarne Michael Tallgren för då han 1931 höll tal under Svenska Fornminnesföreningens årsmöte. Han underströk då att svenskar visserligen länge hade befunnit sig på finsk mark men att ”dess rötter gå ej ner i förhistorisk tid” (Tallgren 1932, s. 101). Efter ytterligare några skärmytslingar med svenska kollegor insåg han att frågans politisering hade gått för långt och att den behövde renodlas till att enbart handla om vetenskap, annars ville han inte längre delta: ”Jag hatar all nationalism, och frågan är uteslutande vetenskaplig. Om diskussionen även framledes får en dagspolitisk färg, kommer jag ej att fortsätta den” (Tallgren 1933, s. 186).

Behovet av kritiska studier

Ytterligare ett av RiViH-projektets forsknings-spår är att visa på den viktiga roll äldre arkiv-

handlingar spelar för den samtida forskningen och kulturminnesvården. Exempel på detta är hur vi bättre kan förstå hur kulturlandskapen har förändrats över tid fram till dags datum. Ett annat exempel som tangerar denna artikel är hur vi kan lära om hur samtida idéer projiceras in i det förflutna för att underbygga och legitimera ideologiska och politiska agendor. Inom detta fält finns flera forskningsområden, såsom historiebruk, kritiska kulturarvsstudier och genusforskning och en rad teoretiska perspektiv att utgå från, däribland poststrukturalism, kritisk teori, intersektionalitet, post- och dekolonial teori, diskursteori, neomaterialism och aktör-nätverksteori, för att bara nämna några.

Den kritiskt reflekterande forskningen har gamla anor och fick under 1960- och 1970-talen och än mer så under 1990- och början av 2000-talen stort inflytande inom humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning. Då vi under senare decennier tydligt kunnat följa en värdeförskjutning från ett inkluderande mångfaldsperspektiv till ett mer exkluderande och monolitiskt förhållningssätt är denna typ av forskning synnerligen viktig. Vår förhoppning är att vi genom att tillgängliggöra ett viktigt källmaterial kan bidra till det.

Referenser

Riksantikvarieämbetets arkiv

Ämbetsarkiv 1. E1. Kungliga brev och resolutioner, författningar, instruktioner och fullmakter 1629–1692. [Länk](#)

Ämbetsarkiv 2. F4:3, Handlingar rörande akademiens organisation, personal och lokaler. Fornminnesvård och -förordningar 1805–1907.

Ämbetsarkiv 2, F15:3, N. H. Sjöborg.

Ämbetsarkiv 2, F16:17, Vitterhetsakademiens handskriftssamling, Thure Alexander von Mentzer. ”Förhistoriska fornlemningar”, 1880.

Götiska förbundet och Jacob Adlerbeths arkiv, F1a, vol 1. [Länk](#)

Götiska förbundet och Jacob Adlerbeths arkiv, F1d, vol. 6. [Länk](#)

Götiska förbundet och Jacob Adlerbeths arkiv, F4b, vol 17. [Länk](#)

Kungliga bibliotekets arkiv

Fm 71:1.2 = Förhistoriske ur-lemningar antydande ett gemensamt stamfolk inom Skandinavien och Finland tiden före de Odinska och Tschudiska invandringarne till nämnda länder. 1858. (Thure Alexander von Mentzer).

Litteratur

Cronholm, Abraham. 1835. *Forn-nordiska minnen*. Andra delen. Lund.

Hagström Molin, Emma. 2025. Från fäderneslandets antikviteter till svenska minnesmärken. En jämförelse av två förteckningar i

- det äldre ämbetsarkivet. *Meddelanden från RiViH-projektet* 2: 26–30. [Länk](#)
- Jensen, Ola Wolfhechel. 2002. *Forntid i historien: En arkeologihistorisk studie av synen på forntid och forntida lämningar, från medeltiden till och med förupplysningen*. Göteborg.
- Jensen, Ola Wolfhechel. 2009. Sveriges och Finlands gemensamma forntid – en ambivalent historia: Idéer om forntiden, kulturarvsbegreppet och den nationella självbilden före och efter 1809, *Fornvännen* 2009:4.
- Kongl: Mayst:tz Placat och Påbudh Om Gamble Monumenter och Antiquiteter. 1666.
- Montelius, Oscar. 1874. Minnen från Lapparnes stenålder i Sverige. *KVHAA:s månadsblad* 31. Stockholm.
- 1877. Sveriges historia från äldsta tid till våra dagar. 1. *Sveriges hednatid samt medeltid, förra skedet. 1060–1350*. Stockholm.
- Nilsson, Sven. 1838–43 (1991). *Skandinaviska nordens urinvånare, ett försök i komparativa ethnografien och ett bidrag till människosläktets utvecklings historia. Första bandet. Stenåldern*.
- Sjöborg, Nils Henrik. 1815. *Försök till en nomenklatur för nordiska fornlemningar*. Stockholm.
- Tallgren, Aarne Michael. 1932. Finland vid slutet av hednatiden. Föredrag hållet i Svenska Fornminnesföreningen den 16 april 1931. *Fornvännen* 27.
- 1933. Svar till professor K.B. Wiklund. *Fornvännen* 28.

Hela Götiska förbundets arkiv tillgängligt via Arkivsök

Emma Hagström Molin

Nu finns hela – sammanlagt 29 volymer – från Götiska förbundets arkiv tillgängligt via arkiv-sök (se [länk](#)). Götiska förbundet grundades av Jakob Adlerbeth 1811 som ett litterärt, historiskt och arkeologiskt sällskap med göticistiska Förbundet gav ut tidskriften *Iduna: En skrift för den nordiska fornålderns älskande* mellan åren 1811–1824, och bland förbundets med-

lemmar fanns många författare och kulturpersonligheter, bland annat Erik Gustaf Geijer och Esaias Tegnér. I samband med Adlerbeths död 1844 upplöstes sällskapet. För mer information om sällskapet hänvisas till tidigare artiklar i *Meddelanden från RiViH-projektet* 1 och 2 (se [länk](#)).

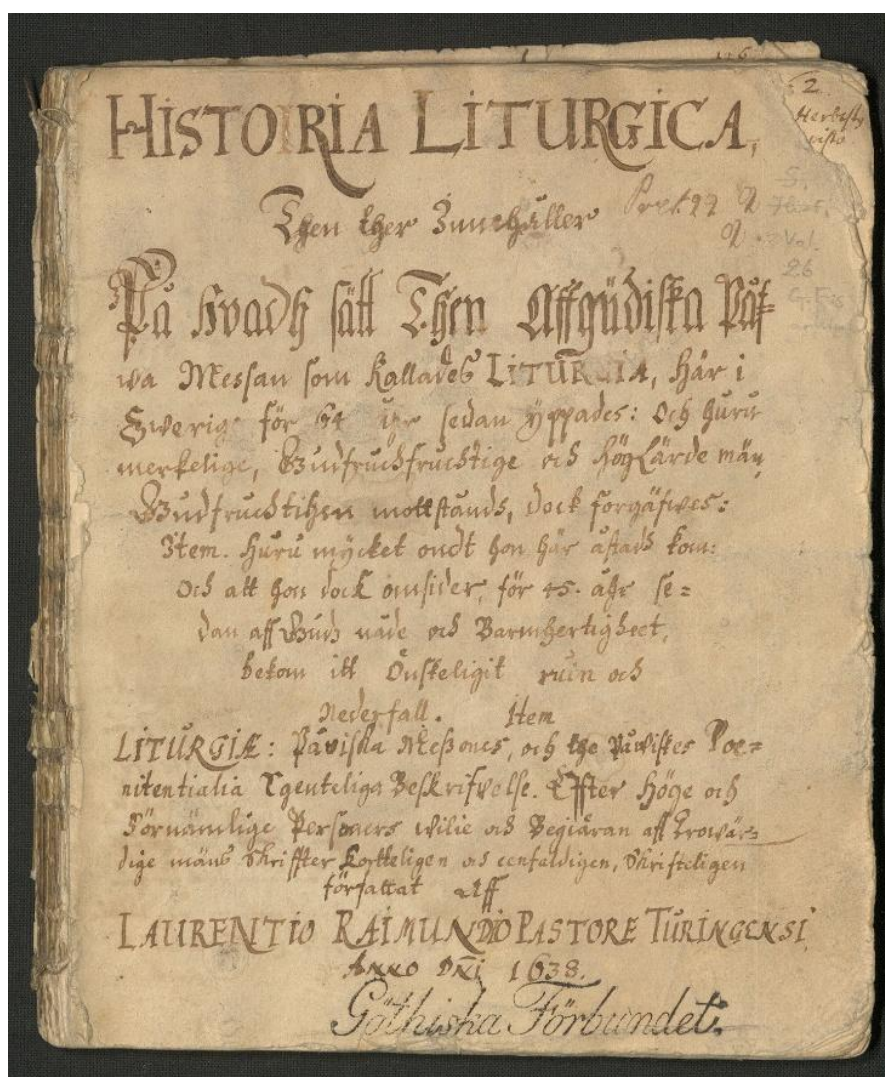

Fig. 1. Ur Götiska förbundets handskriftssamling, volym 22 (PDM).

De senaste publicerade volymerna

1. ATA/ENSK_50-1/F 3/12, Per Wilhelm Tholanders handlingar 1802–1810. [Länk](#)
2. ATA/ENSK_50-1/F 4 a/13, Gudmund Jöran Adlerbeths handlingar 1768–1818. [Länk](#)
3. ATA/ENSK_50-1/F 4 b/14, Uppsatser, anteckningar m.m. av Jacob Adlerbeth, 1810-talen. [Länk](#)
4. ATA/ENSK_50-1/F 4 b/15, Uppsatser, anteckningar m.m. av Jacob Adlerbeth 1813–1844. [Länk](#)
5. ATA/ENSK_50-1/F 4 b/16, Uppsatser, anteckningar m.m. av Jacob Adlerbeth 1816–1835. [Länk](#)
6. ATA/ENSK_50-1/F 4 b/17, Uppsatser, anteckningar m.m. av Jacob Adlerbeth 1816–1831. [Länk](#)
7. ATA/ENSK_50-1/F 4 c/18, Jacob Adlerbeths korrespondens 1805–1844 (Adlerbeth-Engström). [Länk](#)
8. ATA/ENSK_50-1/F 4 c/19, Jacob Adlerbeths korrespondens 1811–1843 (Ennes-Klüwer). [Länk](#)
9. ATA/ENSK_50-1/F 4 c/20, Jacob Adlerbeths korrespondens 1810–1844 (Krogh – Rosenstein). [Länk](#)
10. ATA/ENSK_50-1/F 4 c/21, Jacob Adlerbeths korrespondens 1810–1838 (Rothlieb-Wrangel). [Länk](#)
11. ATA/ENSK_50-1/F 5/22, Götiska Förbundets handskriftssamling, om Stockholms stadsprivilegier 1423–1705. [Länk](#)
12. ATA/ENSK_50-1/F 5/23, Götiska Förbundets handskriftssamling, 1650-tal. [Länk](#)
13. ATA/ENSK_50-1/F 5/24, Götiska Förbundets handskriftssamling, avskrift av lagtexter 1585. [Länk](#)
14. ATA/ENSK_50-1/F 5/25, Götiska Förbundets handskriftssamling, ca 1700. [Länk](#)
15. ATA/ENSK_50-1/F 5/26, Götiska Förbundets handskriftssamling, 1670–1740-tal. [Länk](#)

16. ATA/ENSK_50-1/F 5/27, Götiska Förbundets handskriftssamling, 1779–1816. [Länk](#)
17. ATA/ENSK_50-1/F 5/28, Götiska Förbundets handskriftssamling, Sven Agrells dagbok 1707–1713. [Länk](#)
18. ATA/ENSK_50-1/F 5/29, Götiska Förbundets handskriftssamling, 1737. [Länk](#)

Kommentar till handlingarna

Volym 12 innehåller ett inbundet häfte märkt ”Charader”, troligtvis samlade av Per Wilhelm Tholander. Dessutom finns här ”Litterär-historiska och bibliografiska anteckningar” av Tholander, i häfte och med register, ”Derjemte hänvisningar i bokstavsföljd angående blandade ämnen”, från ca 1810 samt avskrift av ”Alphabetum brammhanicum seu indostanum universitatis Kasi”, efter en latinsk text tryckt 1771 om brahmiskrift, med anteckningar, från ca 1802.

Volym 13 innehåller inbundna anteckningar och renskrifter i olika format av Gudmund Jöran Adlerbeth, bland annat ”Diverse anteckningar till inträdestalet i Vitterhetsakademin 1786 om Sveriges forna österländska handel samt om det som bör iakttagas vid skådepenningars uppgivande m.m.”, från ca 1786, samt koncept till ”Konung Gustaf III:s Medaljhistoria”, från ca 1787.

Volym 14 rymmer en inbunden volym med handlingar rörande Visingsö, ett register finns i inledningen. Därtill finns här Jacob Adlerbeths samlingar om Visingsö, bestående av anteckningar, brev, avskrifter, trycksaker m.m. från bl.a. Palmsköldska, Almquists och Neschers samlingar. Dessutom finns handlingar rörande antikviteter och historiska märkvärdigheter, kyrkan, läroverken, fattigförsörjningen, skogsväsendet, statistiska uppgifter, information om ätten Brahe samt avbildade fornlämningar och kartor över Visingsö och Ven.

Volym 15 innehåller strödda minnesanteckningar, koncept och avskrifter rörande Götiska förbundets verksamhetsområden, bland annat om arkeologi och folklöre. Här finns anteckningar och illustrationer av fornlämningar i Småland gjorda av Adlerbeth 1826, anteckningar av Adlerbeth samlade av Bror Emil Hildebrand, samt anmärkningar rörande Sjöborgs

beskrivning av fornlämningar i Nyköpings län 1820, dagboksanteckningar rörande antikvariska ämnen 1813–1844 och reseanteckningar från Västergötland 1818 av Adlerbeth.

I **volym 16** finns bland annat strödda anteckningar rörande Sveriges historia och förhistoria, översättningar, avskrifter och anteckningar om skilda arbeten samt trycksaker, som Müllers verk "Om asalärans äkthet" samt "Främmande antiqviteter", "Nordens archäologie" och "skaldestycken".

I **volym 17** hittas inbundna volymer med beskrivningar och anteckningar inom olika ämnen av Jacob Adlerbeth, som "Beskrivningar rörande småländska fornlämningar 1831" och anteckningar av Adlerbeth från Lorentz Diderich Klüwers antikvariska resa i nordenfjeldske Norge 1818. Här finns även utdrag ur generalmajor H. G. af Melins utkast till Sveriges krigshistoria 1821, "Anteckningar angående hufvudinnehållet af P. W. Tholanders Brefväxling", samt koncept till Adlerbeths inträdetal "Om Svenska fornforskningen" i Vitterhetsakademien 1818 och "Anteckningar hämtade ur P. H. Lings "Föreläsningar öfver Nordiske Mytherne" från 1816.

Volym 18 innehåller koncept till utgående brev och inkomna brev rörande Götiska förbundet samt privat korrespondens. Brevkoncept till Sofia Margareta Adlerbeth, J. A. von Hartmansdorff, L. Hjerta, L. Klüwer, C. A. Möller, K. A. Nicander, O. Nordenfeldt, F. L. Rääf, J. H. Schröder, E. Tegnér, och J. Wallman. Inkomna brev från: Adlerbeth, Afzelius, Agardh, Ahlqvist, Allvin, Andersson, Arborelius, Arlingsson, Arvedson, Aurivillius, von Bamgarten, Bellander, von Berger, Bergius, Bergzelius, von Beskow, Bexell, Bexell, Biberg, Birch, Brakel, Bredman, Brinkman, Bruzelius, Bäckman, Carling, Cnattingius, Cronhielm, Crusell, Crusenstolpe, De la Gardie, Dahlgren, Dillner, Dybeck, Edman, Ehrenborg, Ekdahl, Ekencratz, Ekelund, Ekenstam, Ekman, Emanuelsson, Enberg, Eneqvist, Engerström och von Engström.

Breven fortsätter i volymerna 19, 20 och 21, från B. A. Ennes, Axel Enrén, E. M. Fant, J. Faxé, C. G. af Forsell, J. H. af Forselles, P. Frigel, A. Fryxell, C. F. Geijer, E. G. Geijer, G. W. Gumaelius, Samuel Gumaelius, C. S.

Graffman, P. O. Gravander, Bror Emil Hildebrand, D. Hadorph, C. F. Hammarhielm, L. Hammarskiöld, Agathon Hammarskiöld, O. Hedenstierna, L. D. Heijkenskiöld, Joh. Holmbergson, M. S. von Hohenhausen, A. Häggblad, J. Janzon, Christina Juringius, Karin Jönsdotter, A. F. Kjellin, C. E. Kjellin, E. A. Kjellin, F. P. Klingspor och L. Klüwer, Från J. G. Liljegren, P. Lagerhielm, J. Lagerhielm, A. H. Lagerlöf, J. P. Lefrén, J. A. Leijonmarck, S. F. Lidman, F. Lilljebjörn, J. J. Lagergren, G. C. Lagergren, J. C. Lagergren, C. Krogh, C. G. Kröningssvärd, H. af Kullberg, J. E. Kumlander, J. F. von Köhler, E. Linnell, J. Lindblom, A. Lindeberg, A. Lindeblad, J. A. Linder, C. G. Linderholm, A. O. Lindfors, P. H. Ling, Sofi Ling, C. Livijn, S. I. Ljungh, A. Mannerheim, N. Mobeck, S. W. Moberg, T. Morén, O. Myhrman, A. G. Mörner, H. G. Mörner, G. Nesselius, F. B. Nestius, J. G. Netzel, M. Norberg, K. A. Nicander, O. Nordenfeldt, D. Nordin, T. A. Odencrantz, H. J. Oldenburg, V. F. Palmblad, G. E. Pasch, A. Pihl, C. J. V. Pil, A. R. von Prizencreutz, J. C. Puke, A. Retzius, H. Reuterdaahl, M. af Pontin, C. G. Ribbing, J. M. Ringstén, O. Rogberg, E. Roos, M. Rosenblad, C. von Rosenstein, N. von Rosenstein, C. B. Rutström, J. Rydeman, J. E. Rydqvist, A. G. Rylander, C. F. Rothlieb, Malin Sanderskiöld, B. Svantesson, G. von Schantz, G. Schentz, D. von Schultzenheim, A. P. Segersteen, J. von Seth, A. Seton, J. Silverhjelm, F. O. Silverstolpe, G. A. Silverstolpe, L. G. af Sillén, N. J. af Sillén, V. J. Silvander, I. Sjöberg, P. C. Spak, A. J. Spadelcrantz, C. G. Spens, Gustaf Stenbock, M. Sténhammar, N. H. Sjöborg, Chr. Stenhammar, A. L. Stjerneld, Ström, Erik Swartz, O. Södermark, E. Tegnér, N. M. Tannström, U. Thersner, P. Tham, P. W. Tholander, G. W af Tibell, D. W Tribler, Eva Ulf sax, J. A. Wadman, M. Wallenberg, J. V. Wallin, J. H. Wallman, P. Wahlmark, C. F. Weltzin, A. Wennberg, F. Westin, M. Westmark, Wetterstedt, A. Wiborg, P. Wieselgren, O. Winter, F. V. Wrangel och J. Waern.

Volymerna 22–29 innehåller förbundets handskriftssamlingar. Här finns bland annat "Stockholms Stads Privilegier 1423–1705" i avskrift från 1700-talet, avskrifter gjorda av Olaus Verelius och Jacob Isthmén Reenhielm ur Grönlandssagorna, *Rerum Danicarum Frag-*

menta, Petrejii gotländska krönika, en inbunden volym med avskrivna lagtexter som kung Magnus Erikssons stadslag, Kristofer av Bayerns landslag 1442 och Gustav Vasas gårdsrätt från 1544, en inbunden volym med avskrift av Clas Johansson Prytz skrift "Tractatus Historico-Politicus De Jure Publice regnorum Sueciae Gothiaeque eller en historisk politisk tractat om Swea och Giöta Riksens Almena Rätt utdragen af Riksens historier, Lag, Recesser och handlingar", en samlingsvolym med bland annat, Laurentii Raimundii "Historia

Liturgica, "Hertig Carls slaktarbänk" jämte Erik Sparres protestation från 1599 och några brev från Carl XI (1700-tal), en inbunden volym innehållande en parodi på riddarspel från 1779, bataljonspredikanten Sven Agrells dagbok under hans tid som fältpräst och legationspredikant i Karl XII:s armé, 1707–1713, samt till sist Michael Grubb Michaelsons avskrift av Axel Leijonhufvuds "Historia eller det som tilldrog sig med de herrar som miste livet uti K. Carl IX:s tid, Rossheim 1608", från 1737.

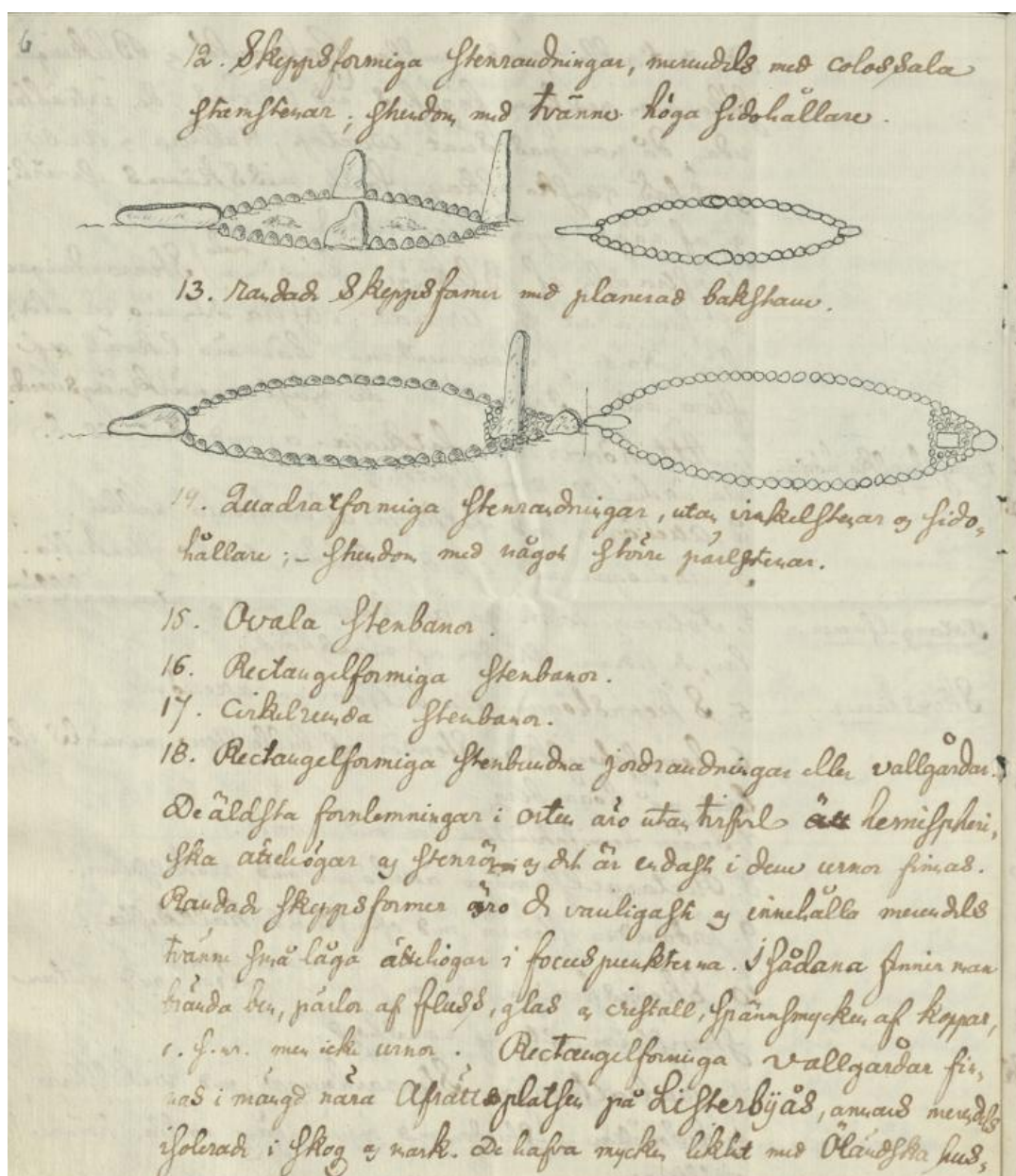

Fig. 2. Sida ur brev från J. H. Wallman till Jacob Adlerbeth den 18 september 1828 med exempel på fornlämningar iakttagna under hans resa till Blekinge samma år.
Ur Götiska förbundets arkiv, [volym 21](#) (PDM).

Upptäckter i marginalerna

Emil Stenback och Chris Haffenden

För varje vecka som går digitiseras allt fler handskrifter inom RiViH-projektet som speglar kulturminnesvårdens äldsta historia. Kungliga bibliotekets F-samling innehåller dessutom flera tryckta verk där innerpärmar och marginaler fyllts med anteckningar, både äldre och nyare, som visar hur tidens gång dokumenterats ur olika perspektiv.

Alla blanka delar av ett papper är en möjlig arbetsyta. Marginalerna i böcker har använts

som ett stöd för att minnas, för att bestrida sidans innehåll eller för att hänvisa läsaren till kunskap som ligger utanför den aktuella texten. Teckningar, klotter och färg har också adderats till innehållet. Ibland, kan man förmoda, av tristessen hos en rastlös läsare, men framför allt för att berika och komplettera innehållet.

Fig. 1. Figurer från en runkalender visar årets arbete, från januari uppe till vänster till december längst ner till höger. Ur Ole Worm, *Fasti Danici universam tempora computandi* (1643), Fm 23 (under digitisering). Foto: Emil Stenback, KB (PDM).

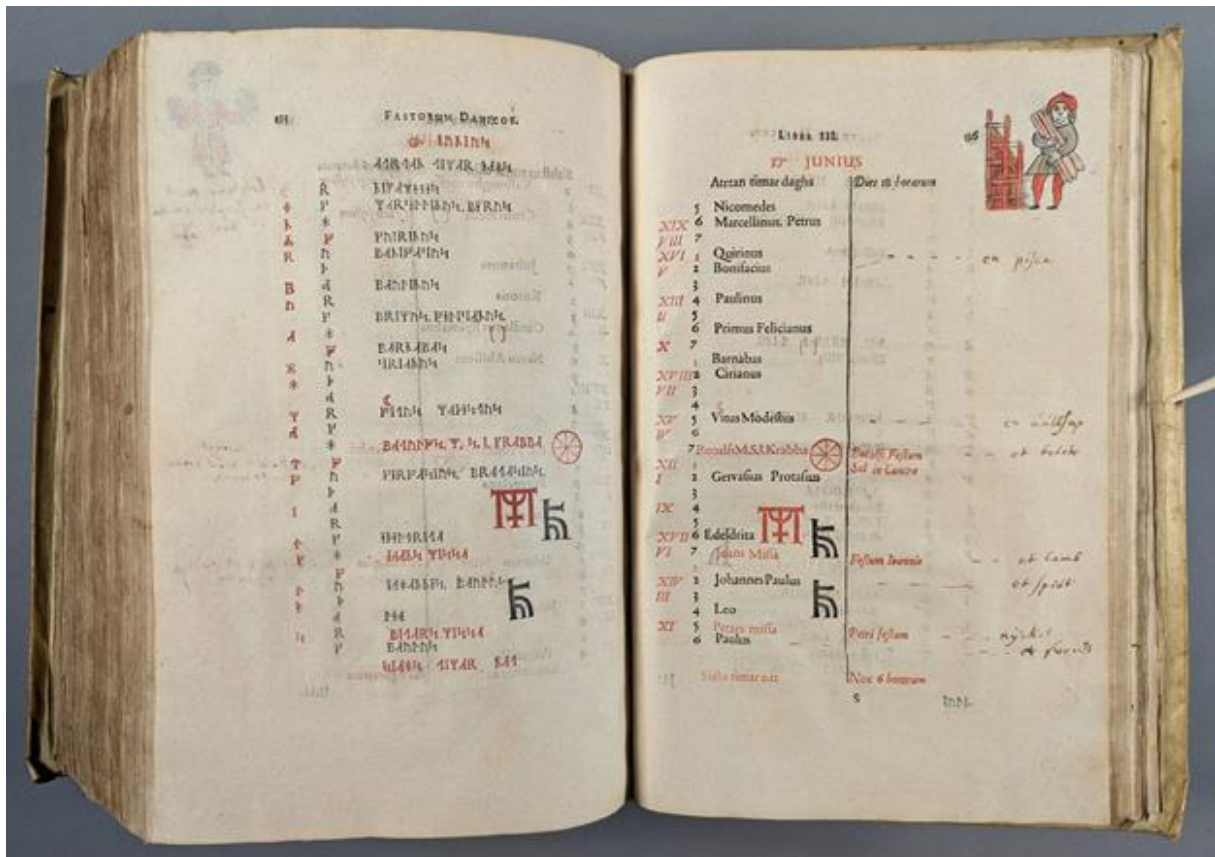

Fig. 2. Runkalender med latinsk översättning på motstående sida. I högermarginalen bär en figur bräddor; denna tid på året var det vanligt att man reparerade byggnader och inhägnader. Ur Ole Worm, *Fasti Danici universam tempora computandi* (1643), Fm 23 (under digitisering).
Foto: Emil Stenback, KB (PDM).

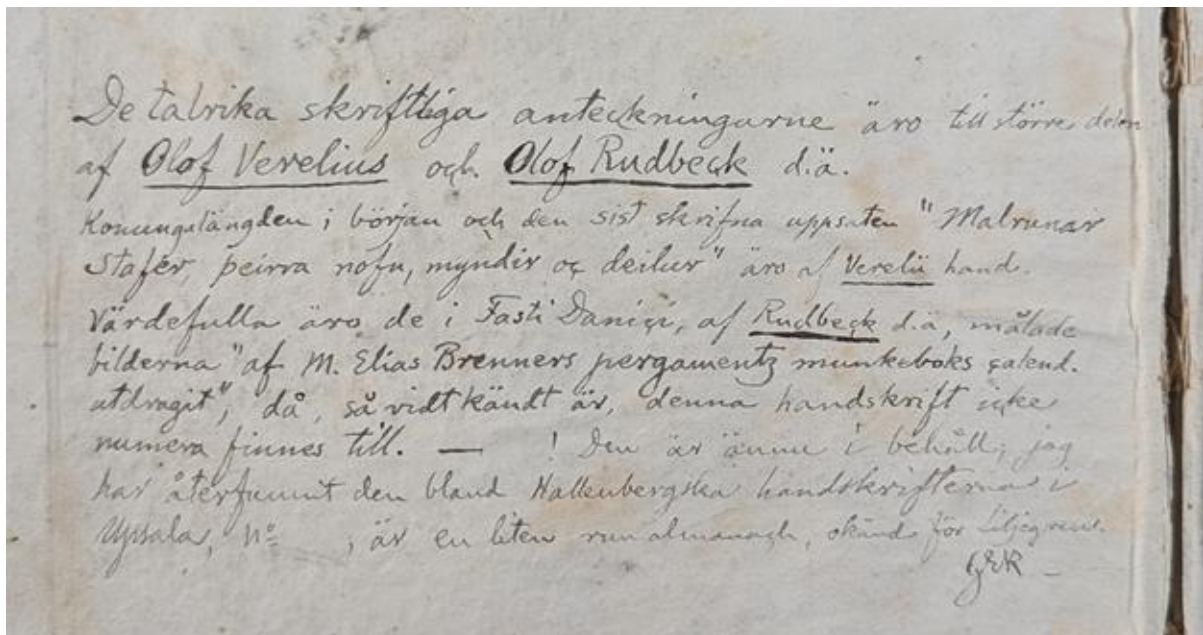

Fig. 3. Anteckningar på insidan av frampärmen av Fm 23 vägleder oss genom historien.
Foto: Emil Stenback, KB (PDM).

I KB:s handskrift Fm 23 finns flera verk av läkaren och antikvarien Ole Worm. Först i volymen kommer *Runir seu Danica literatura antiqvissima*, tryckt i Köpenhamn 1651, och längst bak hittar vi *Fasti Danici universam tempora computandi*, tryckt i Köpenhamn 1643. Den senare innehåller en runkalender där små färgglada figurer visar vilket arbete som utfördes på gården eller i klostret under årets olika månader. Bland exemplen ser vi den första sådden i april, skörden under juli/augusti och kalven som slaktas i november (se fig. 1 och 2).

De charmanta figurerna väcker en hel del frågor. Vem har målat dem och när, inte minst? Oftast är det sådant som inte går att besvara, men i just detta fall finns svaret närmare än man kunnat hoppas. På innerpärmens av Fm 23 går det att läsa att flertalet av anteckningarna i volymen är gjorda av bl.a. Olof Verelius och Olof Rudbeck d. ä (se fig. 3). Det framgår även att det är Rudbeck som målat figurerna – men att det inte är hans egen skildring. Bilderna är

hämtade från kalendariet i en munkebok (handskrift) av Elias Brenner, konstnär och fornforskare bland mycket annat.

Kommentaren på innerpärmens fortsätter med att berätta att munkeboken ”icke numera finnes till”. Därefter följer ett svar skrivet med ett svagare bläck, det är oklart hur mycket tid som passerat: ”Den är ännu i behåll, jag har återfunnit den bland Hallenbergska handskrifterna i Uppsala, no. är en runalmanack, okänd för Liljegren”. Vad som saknas är en siffra eller ett signum, men tydligt är att förlagan till bilderna finns i samlingarna vid Uppsala universitetsbibliotek. Sådana upptäckter visar tydligt hur projektet kan öppna nya vägar för att förstå både materialets och metadatats historia samt fördjupa vår kunskap om kulturarvets dokumentation över tid.

Vi ser fram emot flera spännande möten med texter och dolda detaljer i F-samlingen. Håll utkik efter fler oväntade berättelser från marginalerna i kommande nyhetsbrev!

Fornminnesförordningarnas tidevarv

Ut med 1828 års förordning och in med en ny 1867

Ola Wolfhechel Jensen

Som ett led i den gryende nationalismen och jordbruksreformer som hotade betydande delar av landets fornlämningsbestånd instiftades 1828 seklets första fornminnesförordning. Trots att den hade föregåtts av ett gediget utredningsarbete riktades det snart kritik mot den från två diametralt olika håll: de som ansåg att den var för stark och de som bedömde att den var för svag. Som ett resultat instiftades 1867 en ny förordning. En jämförelse mellan de processer och de frågor man sökte svar på inför de båda förordningarna visar på stora likheter. Om detta vittnar de förarbeten som finns i Riksantikvarieämbetets arkiv.

Kritik mot 1828 års förordning

Redan under 1847–1848 års riksdag kritiserades 1828 års förordning, eller mer precist dess hembudspflicht beträffande fynd. Senare, 1862, lämnade kyrkoherden J. Ternström in en skrivelse från prästeståndet med liknande krav på att den borde upphävas med motiveringen att en vital fornforskning krävde privata samlingar. Ternström hade å sin sida blivit inspirerad av den berömde naturvetaren och fornforskaren Sven Nilsson som under ett av Vitterhetsakademiens möten året dessförinnan förespråkade detsamma.

Även från centralt håll kritiserades förordningen, men inte för att den var för stark eller hämmande för privata intressenter utan för att den tvärtom var på tok för tandlös. Kritiken var ungefär densamma som lyftes i förarbetena till den innevarande förordningen (se Jensen 2025). Alltjämt pekades jordbruksreformer och böndernas ovarsamhet ut som det största hotet mot fornlämningsbeståndet. Straffen för lagöverträdelse var därtill alldeles för milda. Dessutom kvarstod problemet med att den jordbrukande befolkningens kunskap om vad

som var en fornlämning och var någonstans de fanns ute i landet var för låg. Ännu en gång lyftes behovet av en riksomfattande inventering och en ordentlig förteckning över landets totala fornlämningsbestånd.

En som tidigt lyfte ovan kritik var riksantikvariern Bror Emil Hildebrand. I ett brev till sin gamla vän Leonhard Fredrik Rääf avslöjade Hildebrand att han hade planer på att skapa en ny förordning. I sitt svar höll Rääf med om att en ny förordning var önskvärd. Vidare underströk han att en sådan krävde en fullständig förteckning över alla fornlämningar, att märkliga sådana måste fridlysas och att viten vid åverkan skulle vara kännbara och därför höjas. Däremot vågade han själv inte föreslå hur en sådan skulle utformas då det förelåg oklarheter om vilken myndighet som skulle ansvara för själva tillsynen (RAÄ, Bror Emil Hildebrands arkiv, F1a).

1851 föreslog Hildebrand för Vitterhetsakademien att författningsfrågan ånyo behövde utredas (RAÄ, Ämbetsarkiv 2, Protokoll 1851). Då det drog ut på tiden lade Hildebrand om sin strategi. I ett brev ställt till en annan vän, den berömde fornforskaren Christian Jürgensen Thomsen, kunde han meddela att han lyckats övertala akademiledamoten och historieprofessor Fredrik Ferdinand Carlson att i en skrivelse under 1857 års riksdag framföra klagomål över gällande lagstiftning (Hildebrand 1937, s. 274; Bachman 1969, s. 176). I sitt anförande i riksdagen förkunnade Carlson att den innevarande lagen var verkningslös vilket hade visat sig i samma takt ”som industrien och de materiella intressena vinna en alltmer stigande förkofran” (ur Sellberg opubl. s. 7, se även Hillström 2006, s. 129).

Allmänna besvär och ekonomiutskottet ansåg emellertid att förordningen var tillräck-

lig. Lösningen låg i stället i att skapa bättre information och effektivare kanaler för att nå ut till allmänheten i denna fråga. Hildebrand kontrade med att det knappast var informationen det var fel på eftersom det fanns individer som garanterat kände till förordningen men som inte brydde sig om att följa den. I stället för okunskap bottnade det i ”en lumpen egen nytta” (RAÄ, Ämbetsarkiv 2, F 4:3). Problemet låg snarare i otydlighet när det kom till ansvar och straff varför bötesbeloppen vid lagöverträdelse måste höjas. Att enbart kunna döma till vite vid ödeläggelse av mer märkliga lämningar var inte tillräckligt: ”Alla våra fornlemningar förtjenar ett sådant skydd och för att vinna detta, är nödvändigt att en allmän förordning utfärdas”, betonade Hildebrand.

Gällande förordning hade således inte lyckats stävja förstörelsen av fornlämningar, tvärtom hade den under senare decennier eskalerat, konstaterade Hildebrand vidare. Detta trots att den lästes upp vartannat år från predikstolen och att almanackorna innehöll information i ämnet. Det fanns dock en ljusglimt som bestod i att informationen i almanackorna fått allmänheten att förstå att de fick mer betalt av staten för upphittade fynd än från giriga lokala guldsmeder.

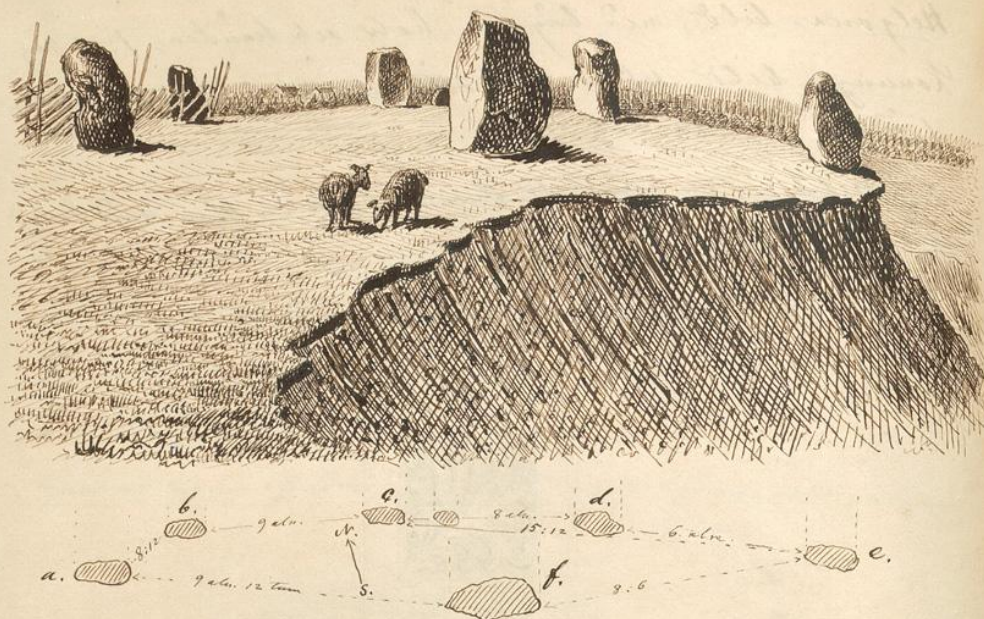
Kommissionens förslag

Med anledning av Carlsons skrivelse anhöll riksdagen 1857 hos Kungl. Maj:t att en ny förordning skulle utarbetas. Ärendet remitterades till akademien som tillsatte en kommission bestående av Hildebrand, Sparre och Nordström. I oktober samma år lämnade Hildebrand in ett utlåtande. Han förklarade då högtidligt att landets fornlämningar sedan 1600-talets fornminnesplakat varit ”Kronans egendom”, och att de följaktligen var ”statens och icke den enskildes egendom” (RAÄ, Ämbetsarkiv 2, F 4:3). Han var väl medveten om att det förelåg två juridiska hinder som hade diskuterats redan i samband med den innevarande förordningen, nämligen att ett generellt förbud kunde hota jordägarens rättigheter och att det kunde bli svårt att lagstadga om något som den berörda

allmogen inte förstod sig på. Samtidigt fanns det inte längre skäl att främst bevara ”märkliga” fornlämningar och att fridlysa ett visst urval. Den förstöring som jordbruksreformer fört med sig hade 1828 års förordning inte nämnvärt rätt på eftersom den egentligen enbart utgjorde ett sammandrag av tidigare stadgor. Det var därför bättre, betonade han igen, att en ny förordning medgav vite för förstörelse av alla typer av fornlämningar.

Till slut gav Hildebrands engagemang resultat. 1859 kunde utredarna äntligen lägga fram ett förslag (Gödel 1930, s. 245, Bachman 1969, s. 176). I förslaget portalparagraf fastställdes att ”Alla fasta fornlemningar, bevarande minnet af våra förfäder eller andra folk som i forntiden bebodt vårt fädernesland, äro statens egendom och icke tillhöra jordens egare eller innehafvare” (RAÄ, Koncept 1858–59). Betoningen av statens roll motiverades med att detta uttryckts redan i 1666 års plakat. Däremot behövde man inte som i plakatet undanta adelns och ridderskapets frälsejord eftersom denna bodelning ju blivit upphävd.

I utredningen föreslogs att även fynd skulle tillhöra staten och inte upphittaren. Enligt det nya förslaget skulle alla typer av fornsaker dessutom vara hembudspliktiga. Även straffen för förstörelse av fornlämningar borde höjas, till mellan 50 och 500 riksdaler alternativt fängelse. Den dömde skulle därtill återställa förstörda fornlämningar alternativt bekosta någon annan att göra det. Ett stort ansvar lades även på markägarna. Enligt förslaget skulle de ansvara för att ingen gjorde överkan på fornlämningar på deras marker. Om så ändå skedde och någon gärningsman inte gick att hitta var det deras skyldighet att återställa dem. Samma hårda krav kunde man emellertid inte ställa då det rörde sig om offentliga arbetsföretag som anläggande av kanaler och vägar. Däremot var det viktigt att man även i dessa fall i möjligaste mån kunde undvika att förstöra gamla lämningar. Dessutom borde det införas ett förbud mot grustäkter där det förekom fornlämningar och mot att använda dessa relikter som byggnadsmaterial.

Sten-sättning (i Sand-liden): a. är (i planet utmärkt) 2:10 hög; b. (innan för gårds-gården) 1:16 hög; c. är 2 alnar hög; d. (som är störst) är 2:20 hög & 7:6 vid (i omkrets); och f. är (närmast i planet) 2:12 hög & 6:22 vid. — 15 aln. S.V. ifrån stenen b. bor en gammal, Ereta Andersdatter, och i hennes stugugafuel är Konungens Befalln. hafnandes anslag, med uttatt högt mite för allt nådt a° Sten-sättningen, uppslaget. — Stenen e. är 2:12 hög och 5:6 vid. — För en 12, 15 år sedan är en sten genom gräsgräfvningen nedfallen uti sandgropen samt bäcken derinnevid.

Fig. 3. En stensättning på en ås som snart kommer att försvinna på grund av hämtning av grus av Pehr Arvid Sæve på 1860-talet. RAÄ, Ämbetsarkiv 2, EIV:4. Foto RAÄ (PDM).

Det färdiga förslaget lämnades planenligt sedan över till Justitiedepartementet som var den instans som granskade lagförslag. I november samma år återkom de med sina kritiska synpunkter. Vad de främst hade reagerat på var den generella betoningen att alla

fasta fornlämningar var fredade och att det angavs att de var statens egendom. Problemet var att detta inte stämde med den samtida synen på äganderätten varför domstolen i stället borde pröva frågan från fall till fall. I stället för en generell bedömning vore det där-

för bättre om man fridlyste vissa bestämda fornlämningar. Dessutom var det inte rimligt att jordägare och innehavare av mark själva skulle ansvara för restaurering av fornlämningar i de fallen vederbörande inte kunde bevisa att någon annan åsamkat skadan utan dennes vetenskap.

Justitiedepartementets utlåtande mynnade ut i att Kungl. Maj:t ånyo uppdrog åt kommissionen att lägga fram ett nytt förslag. Det skulle visa sig dröja ytterligare sex år innan ett sådant låg färdigt. Orsaken till det var att man först ville ta fram ett underlag baserat på fälterfarenhet som stöd för det nya förslaget. Här förelåg dock en gigantisk utmaning som bestod i att ansvaret för fornminnesvården vilade på sittande riksantikvarie som därtill knappt hade någon personal. För att åtgärda detta inrättades på begäran av Hildebrand en särskild antikvitetstjantjänst: ”På detta sätt”, lød hans motivering, ”skulle man inom få år kunna erhålla en fullständig antiqvarisk topograf öfver fäderneslandet. Ett arbete af denna art skulle icke blott blifva af utomordentligt stor vigt för den archæologiska vetenskapen, utan jemväl bereda det säkraste medlet att från förstörelse bevara de fornlemningar vårt land ännu eger i behåll” (ur *Antiqvarisk tidskrift för Sverige* 1864, s. 42–43). Citatet är hämtat ur första numret av Vitterhetsakademiens nya skriftserie *Antiqvarisk tidskrift* från 1864. Att

lagfrågan upplevdes som akut framgår av att Hildebrand ägnade en stor del av detta nummer åt att beskriva den svenska fornminneslagens historia och det akuta behovet av en ny förordning.

Den färdiga förordningen

I februari 1865 lämnade akademien in ett nytt förslag på en fornminnesförordning till Kungl. Maj:t. Två år senare, den 29 november 1867, instiftades så den nya förordningen som i stora delar grundade sig på kommissionens förslag. I den angavs att alla fasta fornlämningar var skyddade enligt lag. Undantag gjordes för lämningar som råkade komma i vägen för större exploateringsprojekt med stora allmänintressen. Däremot föll formuleringen att det var staten som ägde fornlämningarna bort eftersom Justitiedepartementet var emot denna tanke och tillika formulering. Samtidigt översågs Justitiedepartementets tidigare krav på att enbart registrerade och fridlysta fornlämningar stod under lagens hägn. Vad vi också kan konstatera är att till skillnad mot sin föregångare så innehöll den nya förordningen en mycket detaljerad lista över lagskyddade lämningsskategorier (*Swensk författningssamling (SFS) 1867:71*). Uppenbarligen hade man lärt sig av föregående förordning att vara extra tydlig med vad som åsyftades:

”Fasta fornlämningar äro: ättehögar och grafkullar från hednisk tid, af jord eller grus, stundom försedda med stenkrets kring foten, någon gång med sten på toppen; griftrör (kummel) af hopförda stenar; grafwar eller andra byggnader, uppförda av resta stenar och hällar, täckta med hällar eller stenblock, fristående eller omgifna af jordkullar eller rör, i wissa orter med täckt ingång från sidan (jättestugor, dyrhus, hällkistor, gånggrifter); stensättning och stensättning af stenar, resta eller lagda i bestämd form, runda, aflånga eller owala, mot ändarne afsmalnande, fyrkantiga, trekantiga med utlöpande uddar o. s. w. (domareringar, domaresäten, offerkretsar, skeppsformer, treuddar m. m.); resta stenar, antingen enstaka stående eller flere spridda utan bestämd ordning sinsemellan (bautastenar, wårdhällar); stenar och klippblock med runskrift (runstenar); inskrifter och bilder af menniskor, djur m. m., inristade på berg och hällar (runeberg, hällristningar); ringmurar af sten, jordwallar eller andra märkligare qwarlefwar af forntida borgar, slott och fästen; lemningar af fordom öfvergifna kyrkor, kapell, kloster, bönehus och andra märkliga offentliga byggnader; stenkors och andra wårdar, under aflägsen tid uppresta för andaktsöfningar eller till minne af någon tilldragelse, samt andra likartade minnesmärken af den ålder, att de numera icke anses tillhöra enskild egare.”

Med 1867 års fornminnesförordning ersattes ålderdomsminnesmärke med begrepps-paret *fast fornlämning* som juridisk term för

lagskyddade objekt och var så ända fram till 2014. *Fast* ska närmast förstås som en förkortning av uttrycket *jordfast* som länge

användes för att särskilja denna typ av lämningar från mindre och portabla *lösa fornsaker*.

Ägandefrågan och vetenskapliga värden

Låt oss övergå till vad den nya förordningen hade att säga om hembudsplikten. Den största förändringen bestod i att den inte längre rörde alla former av föremål utan enbart de av ädlare metaller som guld, silver, brons och koppar. Trots reduceringen höjdes det snart röster mot att den var allt för rigid och hämmande för privata samlare. Kritiken kom i huvudsak från medlemmar i landets fornminnesföreningar och deras paraplyorganisation Svenska fornminnesföreningen. Den privata rörelsen utövade vid tiden ett mycket stort inflytande då flera av Svenska fornminnesföreningens medlemmar tillhörde den kulturella och politiska eliten. 1873 lyckades de häva hembudsplikten för brons. Att striden specifikt kom att kretsa kring bronsfynd kom sig av att intresset för ”bronsåldern” ökade i och med treperiods-systemets definitiva genombrott inom nordisk arkeologi. Som samlarobjekt blev bronsföremål hett eftertraktade och samtidigt värderade som synnerligen viktiga för den arkeologiska forskningen. Historiska museets samling i Stockholm delades redan från början in i sten-, brons- och järnåldern.

I förordningen förkunnades i linje med fyndparagrafen i 1734 års allmänna lag att upphittaren kunde räkna med en bonus på en åttondel av metallvärdet. På så vis hoppades man locka fler att hembjuda upphittade fornynd åt staten. I 1734 års version användes begreppet antikvitetsvärde medan det i 1867 års version stod att ersättningen motsvarade ”fyndets vetenskapliga värde”. I förordningen åberopades begreppet ”vetenskap” inte mindre än tre gånger. Detta kan tyckas anspråkslöst men har i sammanhanget en viktig förklaring. Under decennierna runt sekelskiftet 1900 tilltog behovet av och därmed anseendet för vetenskapligt grundad forskning. Bakgrunden var att statens ansvarsområden tilltagit och med det behovet av kvalificerad kunskap och kompetenta ämbetsmän. Detta drev på en professionaliseringsvåg som mynnade ut i en rad specifika discipliner, däribland arkeologi, etnologi och arkitekturhistoria. Processen gynnades av ståndsutjämnningen och att aristokratin för-

lorade sin tidigare ensamrätt till högre ämbets-tjänster. Tillsättningen av sådana tjänster skulle i stället grunda sig på personlig kompetens och individuella meriter. Ståndsutjämnningen och det meritokratiska systemet gynnade dels den växande medelklassen som nu fick ökade möjligheter till högre utbildning och tjänster, dels universiteten och högskolorna vars anseende växte i och med att de kunde leverera efterfrågad kompetens.

För fornminnesvärden och fornforskningen innebar dessa processer att gränsen mellan professionella och privata aktörer tydliggjordes. De mest aktiva i gränssättningsarbetet var Bror Emil Hildebrand och snart även av sonen Hans Hildebrand. Med olika medel försökte de hindra privatpersoner, eller dilettanter som de använde som nedsättande epitet, från att samla på fornynd och att bedriva arkeologiska undersökningar. Att åberopa vetenskaplighet och vetenskapliga värden blev en viktig komponent i bodelningen och fick med 1867 års förordning även en juridisk betydelse. I förordningen ställdes det nämligen även krav på tillstånd för att undersöka fornlämningar och att de skulle genomföras med vetenskapliga metoder. På så vis tog riksantikvarien och Vitterhetsakademin kontrollen över vilka som fick gräva och vilka metoder som fick användas.

Det kanske tydligaste tecknet på att det vetenskapliga värdet funnit insteg var ett tillägg till fornminnesförordningen som kom 1886. Däri konstaterades att boplatser och spår av mänsklig aktivitet som inte var synliga ovan mark skulle ha samma skydd som synliga fornlämningar. I motiveringen angavs att denna typ av lämning ägde ett stort vetenskapligt värde och att de därför ”skola stå under lagens hägn för att åt efterverlden och vetenskapen bevaras” (Hildebrand 1884, s. 77).

Ruiner och byggnader

Även övergivna byggnader berördes i 1867 års förordning. Som framgick av citatet ovan avsåg förordningen och dess skydd ”märkligare qwarlefwor af forntida borgar, slott och fästen; lemningar af fordom öfvergifna kyrkor, kapell, kloster, bönehus och andra märkliga offentliga byggnader.” Engagemanget för vården av ruiner var under 1800-talet emellertid

mycket begränsat. Överintendentsämbetet var den myndighet som sedan sent 1600-tal ansvarade för kontrollen av ny- och ombyggnationer samt restaureringar av offentliga byggnader inklusive kyrkor – sedan 1776 med den kungliga förordningen *Angående Hwad hädanefter wid Publique Byggnader kommer at iakttagas* som riktmärke (se även Mellander 2008, s. 27–28). Med 1867 års förordning gavs riksantikvarien även viss rätt att förhindra rivning av kyrkor. Detta hjälpte emellertid föga då fler kyrkor än kanske någonsin tidigare mot slutet av seklet revs utan att ansvariga myndigheter i någon nämnvärd utsträckning ingrep. Hundratalens företrädesvis mindre medeltida kyrkor för-

svann helt eller blev till ruiner (Hildebrand 1885, s. 97–108). Bakgrunden var den växande befolkningen och tidens urbanisering vilket förde med sig att antalet sockeninvånare på sina håll minskade och på andra håll tvärtom ökade. I delar av landets splittrades församlingarna medan socknar på andra håll slogs ihop. På den tiden ville man ha modernare kyrkor, större och ljusare, helst i nyklassicistisk stil. Det gamla kyrkoberstandet blev helt enkelt överflödigt, många övergavs och blev ”ödekyrkor”, andra revs och blev ”kyrkoruiner” (se Elmén Berg 1997 och 1998 samt Lindblad 2008).

Fig. 4. Dokumentation av Styra ödekyrka i Östermanland av Pehr Arvid Säve på 1860-talet. RAÄ, Ämbetsarkiv 2, EIV:4. Foto RAÄ (PDM).

Enligt dåvarande riksantikvarien Hans Hildebrand bottnade det uppenbara ointresset i att vårda kyrkor å ena sidan i okunskap om gällande lagar, å den andra i en likgiltighet inför kyrkans kulturella värden, dessutom var församlingarnas ekonomier ofta dåliga (Hildebrand 1881, s. 166). Situationen förefaller snart ha blivit lite bättre, ty redan 1885 kunde det

konstateras att antalet anmälningar blivit fler vilket vittnade om att föreskriften hade fått effekt. Däremot skulle det dröja ytterligare några decennier innan ärendehantering blev mer effektiv och att rivandet minskade. Hur den fortsatta utvecklingen i frågan gick till är, som man brukar säga, en annan historia.

Referenser

Riksantikvarieämbetets arkiv

Ämbetsarkiv 2, F4:3.

Ämbetsarkiv 2, Protokoll 1851. [Länk](#)

Ämbetsarkiv 2, Koncept 1858–59.

Ämbetsarkiv 2, EIV:4. P. A. Säves

reseberättelse för år 1863. [Länk](#)

Bror Emil Hildebrands arkiv, F1a:10.

Litteratur

Antiquarisk tidskrift för Sverige. 1864.

Utgifven af Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademien. Stockholm.

Angående Hwad hädanefter wid Publique

Byggnader kommer at iakttagas. 1776.

Bachman, Marie-Louise. 1969. *Studier i*

Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets

Akademiens Historia. Kungl. Vitterhets

Historie och Antikvitets Akademien. Hand-
lingar. Historiska serien, 14. Stockholm.

Berg, Anna Elmén. 1998. Kyrkorivningar i ett historiskt perspektiv. *Västerbotten* 1 (1998): 24–29.

Berg, Anna Elmén. 1997. *Fem ödekyrkor i Norrland: Kyrklig förnyelse, kulturminnesvård och kyrkorestaureringar vid 1900-talets början*. Umeå: Umeå universitet.

Gödel, Vilhelm. 1930. *Riksantikvarieämbetet*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens handlingar. Del 41:1. Stockholm.

Hildebrand, Bengt. 1937. *C. J. Thomsen och hans lärda förbindelser i Sverige 1816–1837. Bidrag till den nordiska forn- och hävdaforskningens historia*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar, del 44:1. Stockholm.

Hildebrand, Hans. 1881. Om fornlemningarnas vård. *Kongl. Vitterhets Historie och*

Antiquitets Akademiens Månadsblad 10: 161–169.

Hildebrand, Hans. 1884. Åverkan på Svarta jorden på Björkö II. *Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Månadsblad*: 74–78.

Hildebrand, Hans. 1885. Vården om kyrkornas fornlemningar. *Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Månadsblad*.

Hillström, Magdalena. 2006. *Ansaret för kulturarvet. Studier i det kulturhistoriska museiväsendets formering med särskild inriktning på Nordiska museets etablering 1872–1919*. Linköping: Linköping University.

Jensen, Ola Wolfhechel. 2025. 1828 års fornminnesförordning och dess tillkomst. *Meddelanden från RiViH-projektet* 2.

Lindblad, Jakob. 2008. Kyrkorna 1860–1950. I *Sockenkyrkorna: Kulturarv och bebyggelsehistoria*, 291–324. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.

Mellander, Cathrine. 2008. *Arkitektoniska visioner under statligt förmynderskap. En studie av Överintendentsämbetets verksamhet och organisation 1818–1917*. Stockholm: Nordiska museets förlag.

Sellberg, Lars. (unpubl.). *Den stora bronsfejden*. Arbetsversion av förstudie till projektet ”Omsorg om forntiden. Amatörer och professionella inom fornminnesvård och fornforskning”.

Swensk författningssamling (SFS) 1867:71.

Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning, angående forntida Minnesmärkens fredande och bewarande: Giffwen Stockholms Slott den 29 november 1867.

Runstenen i Torneå med de tre kronorna

Magnus Källström

Strax före det senaste årsskiftet meddelades att Danmark hade förändrat sitt riksvapen och tagit bort de tre kronorna som sedan Kalmarunionens dagar hade haft sin plats i ett av fälten på vapenskölden. Från svensk sida väckte nyheten ingen större uppståndelse, och för de flesta svenskar var det nog okänt att de tre kronorna fram till denna tidpunkt också fanns i det danska riksvapnet. Annorlunda var tongångarna på 1500- och 1600-talet, då Sverige och Danmark tvistade om rätten till dessa symboler, och det lär till och med ha varit ett av skälen till det nordiska sjuårskriget 1563–70.

När det på 1680-talet kom uppgifter om att det vid sjön Käymjärvi, tjugo mil norr om Torneå i Norrbotten skulle finnas en runsten med de tre kronorna blev givetvis både de

lärdar och statsmakterna intresserade, vilket 1687 ledde till en särskild expedition för att avbilda stenen (Schück 1933b).

Den som tog initiativ till denna resa var ingen mindre än professor Olof Rudbeck i Uppsala och de som reste upp var Johan Peringskiöld, som då var ritare och ännu hette Peringer, Johan Hadorphs äldste son Johan samt en tredje inte namngiven person. Den 11 juni hade kung Carl XI lämnat sitt bifall till expeditionen och redan den 3 juli hade de nått den eftersökta stenen vid Käymjärvi i Pajala socken. I en av Peringskiölds ritböcker Fl 5:5, som främst innehåller teckningar av runstenar i Södermanland, finns också en teckning av denna sten (fig. 1), som har ansetts vara den som han gjorde under resan (Schück 1933b, s.

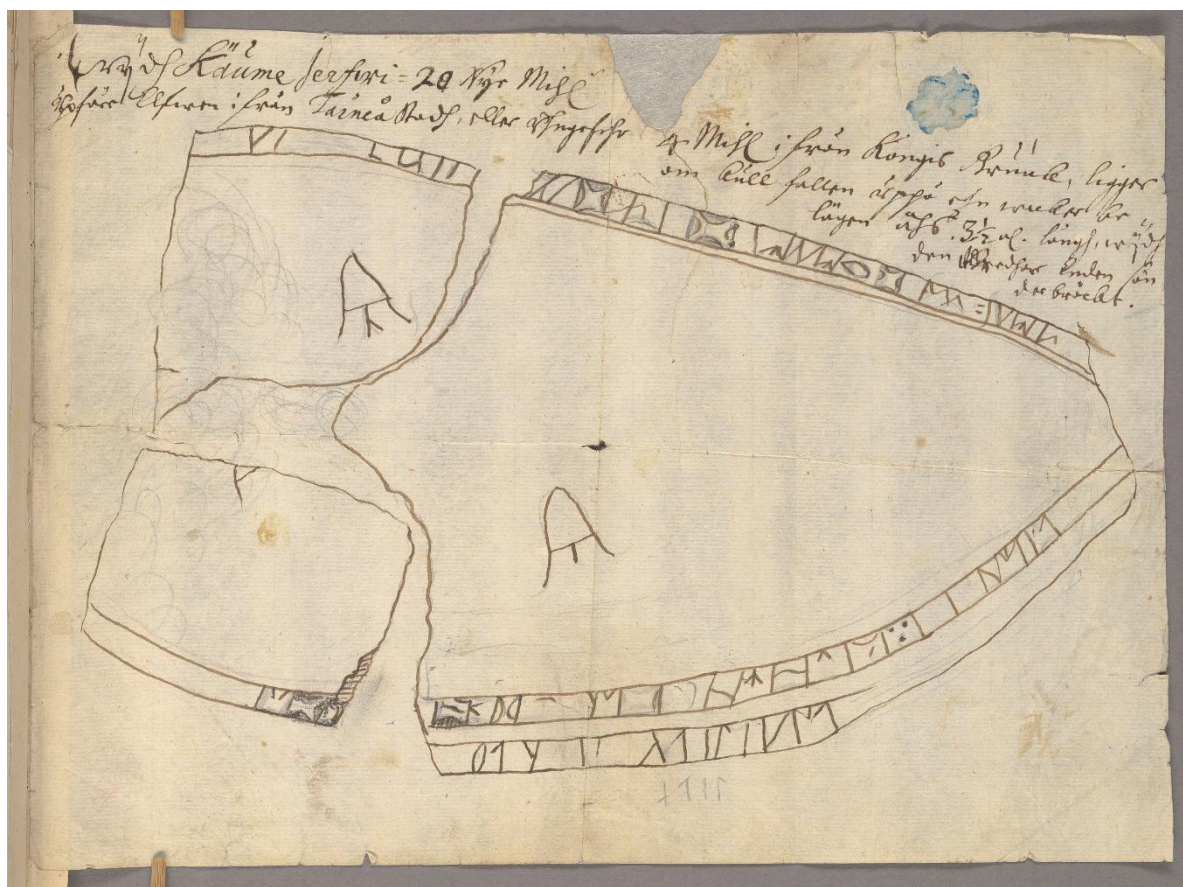

Fig. 1. Teckningen av stenen med de tre kronorna i Fl 5:5. Foto Kungliga biblioteket (PDM).

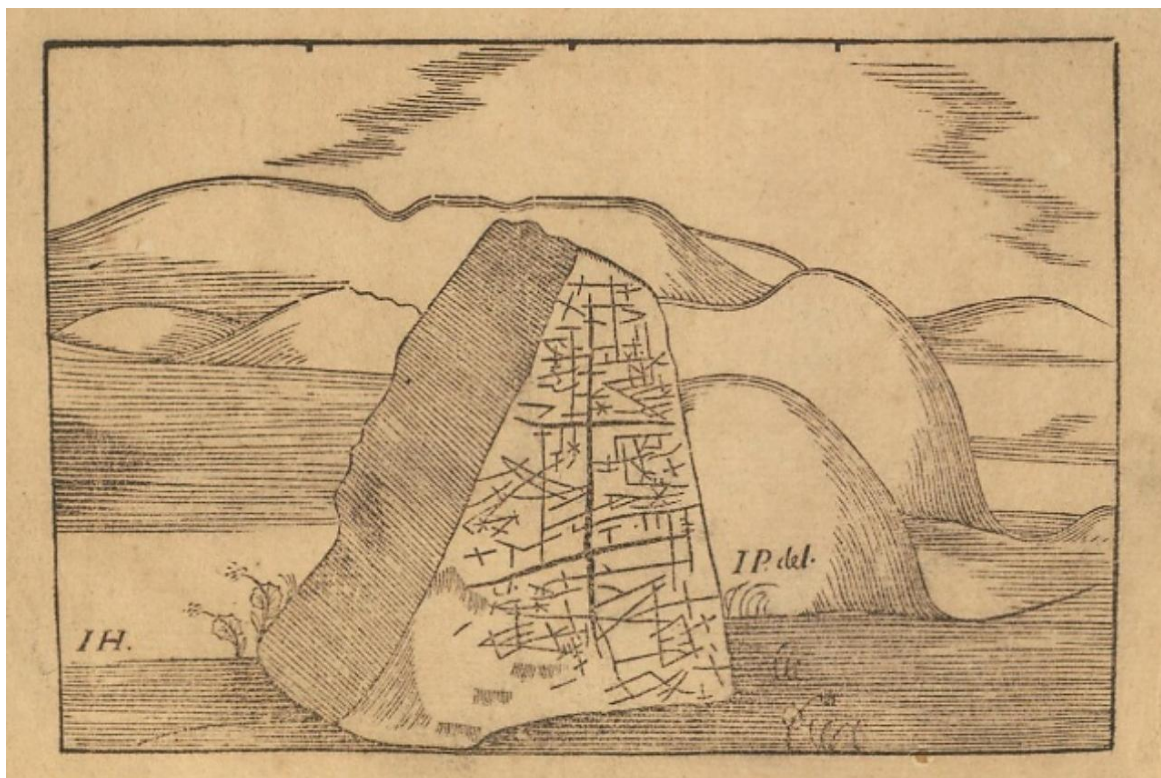

Fig. 2. Peringskiölds träsnitt av "Stenen i Grönan dal". Ur "Bautil af Helin", ATA (PDM).

259–260). Återfärden gick över Frösön i Jämtland, där Peringskiöld avbildade runstenen vid Östersundet. Därifrån reste de västerut till den mytomspunna "Stenen i Grönan dal" vid norska gränsen, som också avbildades (fig. 2). Här gjorde de också gjorde en avstickare till Trondheim innan de anlände tillbaka till Stockholm, efter att ha varit borta i tio veckor.

Den nämnda teckningen av Torneåstenen (fig. 1) har påskriften: "Wijdh Käume Jerfwi = 20 Nye Muhl upføre Elfwen ifrån Tårneå stadh eller uhngfehr 4 mihl ifrån Kongis Bruuk ligger om kull fallen vppå ehn waker belägen åhs 3 ½ al. långh wijdh den bredhare Enden sönderbräckt." Stenen är på teckningen framställd som bruten i tre delar och bär tre rader med tecken: en längs överkanten och två längs den nedre kanten. På mittytan ser man två mössliknande figurer samt en rest av en tredje, som tydligen är det som hade uppfattats som en framställning av de tre kronorna. De avbildade tecknen erinrar till viss del om runor, men har i de flesta fall andra former. Nedanför fyra av tecknen i den nedersta raden har någon med blyerts skrivit ↑↑↑ dvs. **atil**, tydligen i ett försök att finna en mening i texten.

Det som man kan ställa sig lite undrande till är att teckningen stilmässigt inte alls liknar de teckningar som Peringskiöld brukade producera och att inte heller handstilen ser ut att vara hans. Bladet är vikt två gånger och har ett par färgfläckar. Det är alltså tydligt att det har haft en tidigare historia. De teckningar som finns i handskriften Fl 5:5 är inte enbart Peringskiölds eget verk, utan här förekommer också runstensavbildningar gjorda av andra. Ett par sidor fram finns exempelvis en teckning av Frösöstenen, som på baksidan också har en uppteckning av inskriften som bygger på träsnittet i Ole Worms tryckta verk. Tidigare i samma handskrift finns ett större antal sidor med blyertsteckningar av sörmländska runstenar som har tillskrivits Erik Dahlbergh (Magnusson & Nordin 2015, s. 122, 131). De flesta av dessa teckningar bär också spår av att ha varit hopvikta. Antingen har de skickats med brev eller också har de – vilket verkar troligt – varit med på Peringskiölds undersökningsresor. Också teckningarna av stenen vid Käymejärvi och den på Frösön kan vara sådant som Peringskiöld har fått sig tillsänt och som han har haft med sig på resan upp till Torneå.

De originalteckningar som Peringskiöld utförde under denna resa är förlorade, men det finns uppgifter om hur materialet har sett ut. Efter Hadorphs död 1693 upprättades nämligen en förteckning över de teckningar, kopparstick och träsnitt som hade framställts under hans ledning (Schück 1933a, s. 144). Den är daterad den 6 maj 1695 och här uppger Peringskiöld själv att han ”Uthi en quartbok nr 8 på resan A:o 1687 åfwan Tornö i Westerbotten, Medpad och Jämteland afritat de befintlige 13 Monu-
menter, Item sedermera Ett Runemonument wid Bogesund” (Schück 1933a, s. 153).

En enstaka bläckteckning av Peringskiölds hand föreställande [Frösöstenen](#) i Jämtland finns bevarad i den Palmskiöldska samlingen i Uppsala (Palmsk. 308). Den skiljer sig i detaljer från hans träsnitt, men är snarare en renritning av den ursprungliga teckningen än själva originalet. Man skulle annars ha förväntat sig det rutnät i blyerts som brukar finnas på hans originalteckningar. Till skillnad från Frösöstenen, ”stenen i Grönan dal” och runstenarna i Medelpad skars det aldrig något träsnitt av Torneåstenen. Kanske insåg redan Peringskiöld, som ju hade en stor erfarenhet av runstenar, att det rörde sig om en naturbildning.

Peringskiöld blev inte den siste att uppsöka den märkliga stenen i Tornå. Femtio år senare besågs den av den franske matematikern och filosofen Pierre-Louis de [Maupertuis](#) (1698–1759) i samband med en expedition till Lappland 1736–37, som utförligt har refererats och kommenterats i en artikel av Erik Tobé (1999). Huvudsyftet med denna resa var inte att undersöka den föregivna runstenen med de tre kronorna, utan att företa en gradmätning för att avgöra den då aktuella stridsfrågan om jordklotets form, nämligen om det var avplattat vid polerna som Newton hade hävdade eller inte. I expeditionen deltog även den svenske astronomen Anders Celsius (1701–1744). När arbetet med gradmätningen hade avslutats i Pello vid den finska gränsen vid månadsskiftet mars-april 1737 begav sig huvudstyrkan av expeditionen tillbaka till Torneå, medan Maupertuis och Celsius den 11 april fortsatte norrut för att undersöka den nämnda stenen.

Väl på plats kunde deras samiska vägvisare först inte finna stenen, men de lyckades till slut

lokalisera den och den fick grävas fram ur snön. De tände även eldar för att smälta bort kvarsittande is på stenytan. Maupertuis beskriver utförligt sitt intryck av stenen och de föregivna ristningarna, men vågade inte avgöra ”om tecknen var verk av människor eller en naturens nyck” (citerat efter översättning av Tobé 1999 s. 9). Inte heller Anders Celsius, som ju hade studerat och avbildat runstenar både på egen hand och tillsammans med sin farbror professor Olof Celsius, lyckades tyda tecknen och fann ”att de var av ett helt annat slag än som eljest förekommer i Sverige” (ibid.). Maupertuis och Celsius gjorde var för sig ett försök att rita av vad de tyckte sig se av den föregivna inskriften. Några spår av de tre kronorna lyckades de däremot inte upptäcka.

Avbildningen (fig. 3) lät Maupertuis senare trycka i Paris när han beskrev sina erfarenheter från expeditionen, vilka även inkluderade vådliga färder i pulka efter ren nedför fjällen.

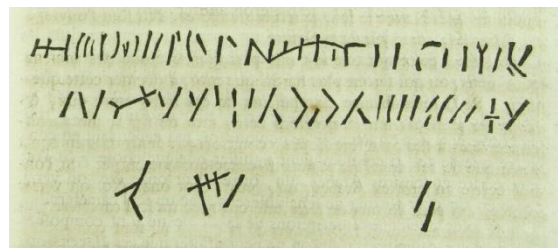

Fig. 3. Maupertuis avbildning av tecknen på stenen vid Käymäjärvi. Efter Maupertuis 1752. Foto: Umeå universitetsbibliotek.

Celsius hade också varit i kontakt med Kanslikollegiet för att höra om det i antikvitetsarkivet fanns några tidigare avbildningar av stenen. Svaret dröjde, men när det slutligen kom meddelades att man hade gått igenom Hadorphs och Peringskiölds samlingar, ”men ej funnit någon den ringaste Effterrättelse herom” (citerat efter Schück 1935, s. 447). Det tyder på att ritboken från resan 1687 redan då måste ha skattat åt förgängelsen. Inte heller kan man vid denna genomgång ha stött på teckningen i Fl 5:5.

Genom en märklig slump verkar dock Peringskiölds avbildning av Torneåstenen finnas kvar, men inte i någon av Kungliga bibliotekets handskrifter, utan i Riksantikvarieämbetets arkiv och då i den topografiska serien för Medelpad. I mappen för Selångers kyrka

förvaras nämligen ett ganska medfaret och solkigt ark, där det på den ena sidan finns en teckning av en runsten från Selångers kyrkogård (M 9), men där den andra sidan upptas av något som måste föreställa stenen vid Käymäjärvi (fig. 4). Teckningen har visserligen ingen som helst påskrift, men ”kronorna” på stenens mittyta visar att det måste röra sig om samma sten som i Fl 5:5. Till skillnad mot denna är de här tre till antalet och det finns till och med en fjärde svagt antydd, vilket ju är en för mycket! Rent tekniskt är teckningen mycket skickligt utförd i bläck ovanpå ett rutnär i blyerts och det ligger närmast till hands att anta att detta är den avbildning som Peringskiöld gjorde i Tornedalen sommaren 1687.

Arket är enligt en påskrift en ”Gåfva från excellensen friherre A. E. Ihre” och ingick i en samling av runstensteckningar och en del andra handlingar som denne skänkte till Vitterhets-

akademien 1864. Enligt Ihre hade dessa av ”fordna egare” lagts in i hans exemplar av *Bautil* (brev till B. E. Hildebrand den 3 november 1864, se även Källström 2008 s. 235 f. med hänvisn.). En av dessa tidigare ägare bör ha varit A. E. Ihres farbror, språkforskaren Johan Ihre (1707–1708) i Uppsala.

Teckningen av runstenen från Selångers kyrkogård är inte gjord efter originalet utan är en avritning av ett träsnitt av Johannes Bureus, som första gången trycktes i *Monumenta Sveo-Gothica hactenus exsculpta* (1624). Det märkliga med teckningen i ATA är att den av någon anledning visar stenen spegelvänd (se fig. 5). Algot Hellbom (1979 s. 36) har föreslagit att det handlar om en förlaga till träsnittet, men varken teckningsmanéret eller handstilen i överskriften (”Selångers Runsten”) liknar Bureus. En tanke är att baksidan av arket med avbildningen av Torneåstenen kan ha legat mot

Fig. 4. Teckningen av stenen vid Käymäjärvi som kan vara utförd av Peringskiöld.
Efter original i ATA (PDM).

Fig. 5. Teckningen av Selångersstenen M 9 i ATA samt Johannes Bureus träsnitt av samma sten i Fa 10:2. Efter original i ATA respektive foto Kungliga biblioteket (PDM).

ett avdrag av Bureus träsnitt och att detta har lämnat ett avtryck, som någon senare har fyllt i med bläck. Peringskiöld har säkert som antyds av materialet i Fl 5:5 haft med sig en del äldre avbildningar på sin resa och dessa kan mycket väl ha legat inbladade i den ritbok som han medförde på resan. Samtidigt måste det påpekas att det inte går att iaktta några spår på det aktuella arket som direkt stöder ett sådant scenario.

Även Anders Celsius teckning av de föregivna runorna finns bevarad på en av de sista

sidorna i hans observationsjournal från 1736–37 (fig. 6). Teckningen är till skillnad mot mycket i denna handskrift utförd med bläck, men måste på grund av strykningarna ändå vara något som har gjorts framför originalet.

I samlingen av Bilder av runstenar och bildstenar i ATA finns dessutom en bläckteckning (fig. 7), som ser ut som en renritning av Celsius avbildning. Den är försedd med följande påskrift: "Uppå en sten på Windso berg. En halffierdingwäg från Keymäjerfwi i Öfwer-Torne sochn står följande figurer. [...] Denna

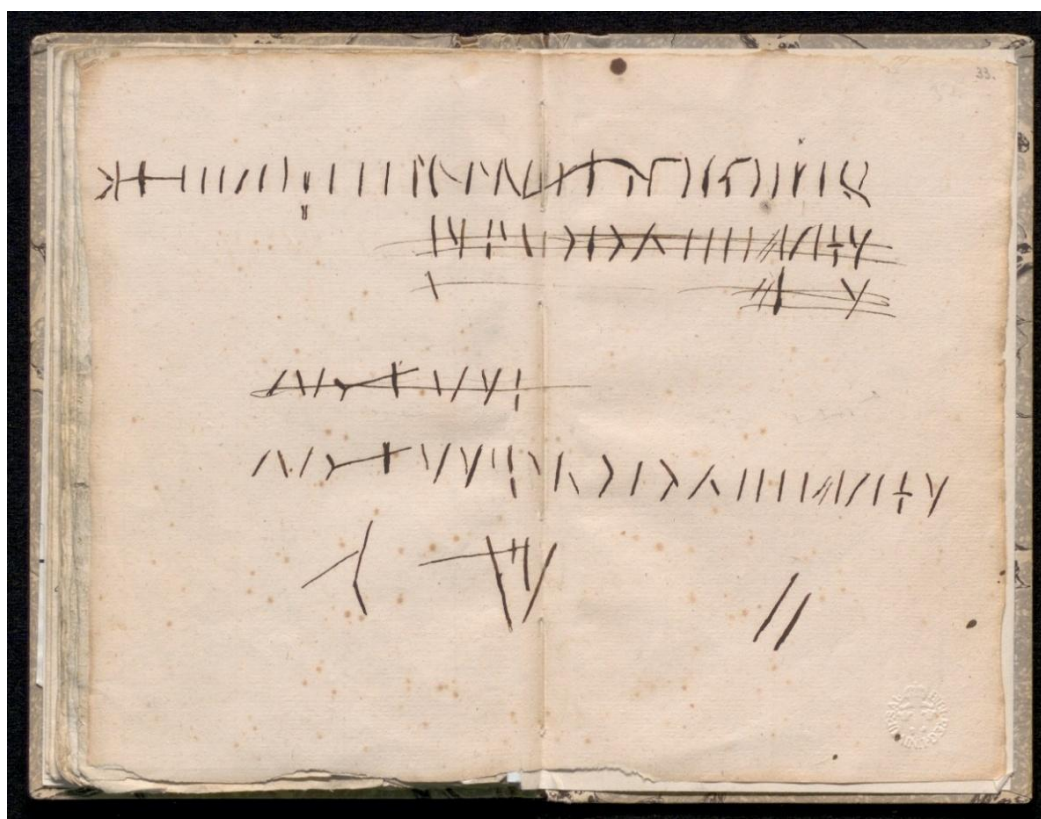

Fig. 6. Anders Celsius teckning i observationsjournalen 1636–37. Foto Alvin, UBB (PDM).

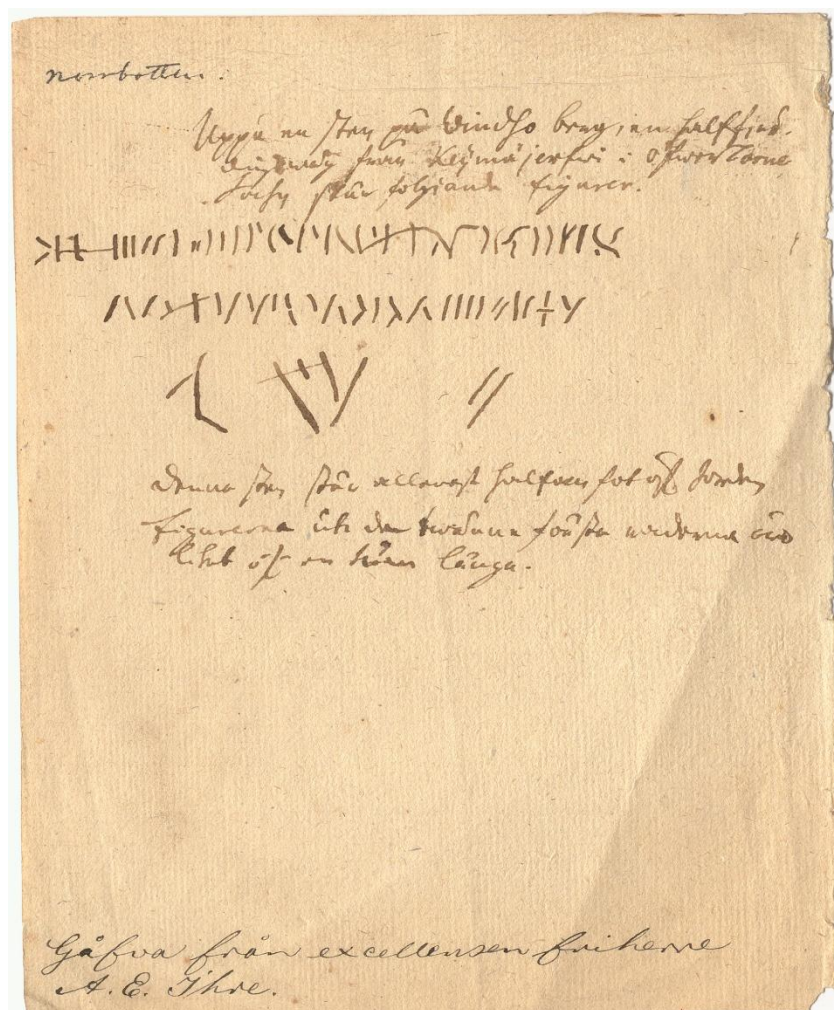

Fig. 7. Renritning av Anders Celsius teckning. Efter original i ATA (PDM).

sten står allenast halfvan fot öfwer jorden
Figurerna uti de twänne första raderna äro litet
öfwer en tum långa.”

Handstilen kan mycket väl vara Celsius och
det är inte omöjligt att det handlar om ett origi-
nal från honom. Även denna teckning har en-
ligt en påskrift kommit från A. E. Ihre och har
alltså tillhört samma samling som den teckning
som ovan antas ha utförts av Peringskiöld.

År 1827 – alltså ganska jämnt nittio år efter
Maupertuis och Celsius resa – besöktes platsen
av Nils Johan Ekdahl, som på eget initiativ,
men med ekonomiskt stöd från Kungl. Maje-
stät under en fyraårsperiod genomströvade de
norrländska landskapen på jakt efter historiska
lämningar (Hallström 1929, s. 75). Platsen för
stenen vid Käymjärvi hade då fallit i glömska.
Hos Hülphers (1797, s. 266) uppges exempel-
vis att en runsten fordom ”funnits vid Keimi-
järfwi, 3 mil ifrån Kengis [...] men efter Kyr-

koherden Grapes yttrande, (1780) fås ingen
kunskap om samma Runsten.” Ekdahl lyckades
dock med hjälp av lokala vägvisare och inte
minst ett envist sökande återfinna den.

I hans samling i ATA finns två beskrivnin-
gar av besöket, en kortare och en längre. Den
kortare ingår i vol. 14 (A14 Ab Västerbotten)
och kan vara de anteckningar som han gjorde
platsen. Här finns också två tidigare avbildnin-
gar. Det ena är en kopia av Maupertuis tryckta
teckning med ett kort citat ur dennes text. Den
andra har påskriften ”Ur Maupertuis och Celsii
resa”, men även hänvisningar till ”Organisten
Porthin i öfvre Torneå” och till Brunnius av-
handling om Torneå från 1731.

Den längre beskrivningen ingår en berättel-
se om 12 foliosidor som hör samman med en
samling av renritade planscher från hans norr-
ländska resor 1827–30 (vol. 17, II Bb). Genom
en senare felpaginering har det blad som hand-

lar om besöket vid Käymäjärvi betecknats som s. 11–12, men texten fortsätter uppenbarligen på s. 3 i berättelsen och det måste alltså ursprungligen ha haft sin plats i början av berättelsen efter det inledande bladet.

Av Ekdahls framställning framgår att han har lockats till platsen om uppgifter om inte bara en utan flera runstenar och han ger en livfull beskrivning av sina vedermödor:

Käymäjerf är ett för 20 år sedan anlagdt nybygge vid träsket af samma namn. Det är beläget 2 ½ mil sommarväg från byn Joenpietis. I denna by tas vägvisare, den jag erhöill var en gammal girrig man som tappert vadade de djupa myrarna genom och sade sig ha noga reda på de vid nybygget befintliga runstenar, han betingade sig en dryg betalning för det han skulle visa dessa. Den utlofvades. Sen man framkommit och fått sig middag på det mest svinagtiga ställe under solen hvilade man något litet vid en rökeld för att ej bli uppäten af myggen. Derpå fortsattes vandrigen något öfver en half mil åt Nordvest der hans förmenta runstenar skulle finnas. De söktes i flera timmar med ett nit som gränsade till förtviflan af den girrige vägvisarn; emedan han äfventyrade att ej få någon betalning om han ej kunde framvisa dem. Den af midnattssolen lysta natten gick bort under fruktlöst sökande, hungrern dref oss först åter till nybygget.

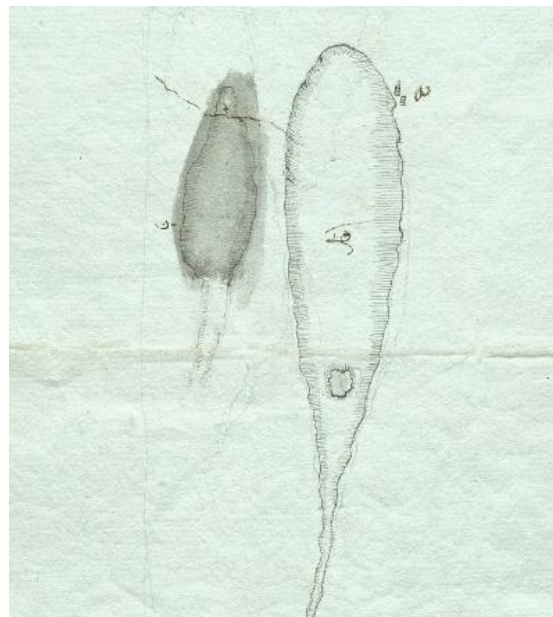

Fig. 8. Ekdahl kartskiss över sjön Käymäjärvi (t. h.) och berget Vinsa (t. v.). Bokstaven a markerar "nybygget", krysset platsen för "runstenen". Efter original i ATA (PDM).

Några runstenar påträffades alltså inte, men Ekdahl kunde ge en rationell förklaring till varför sådana hade antagits:

Orsaken till uppgiften om runemonument här, som är mycket allmän är, att för längre tid sedan

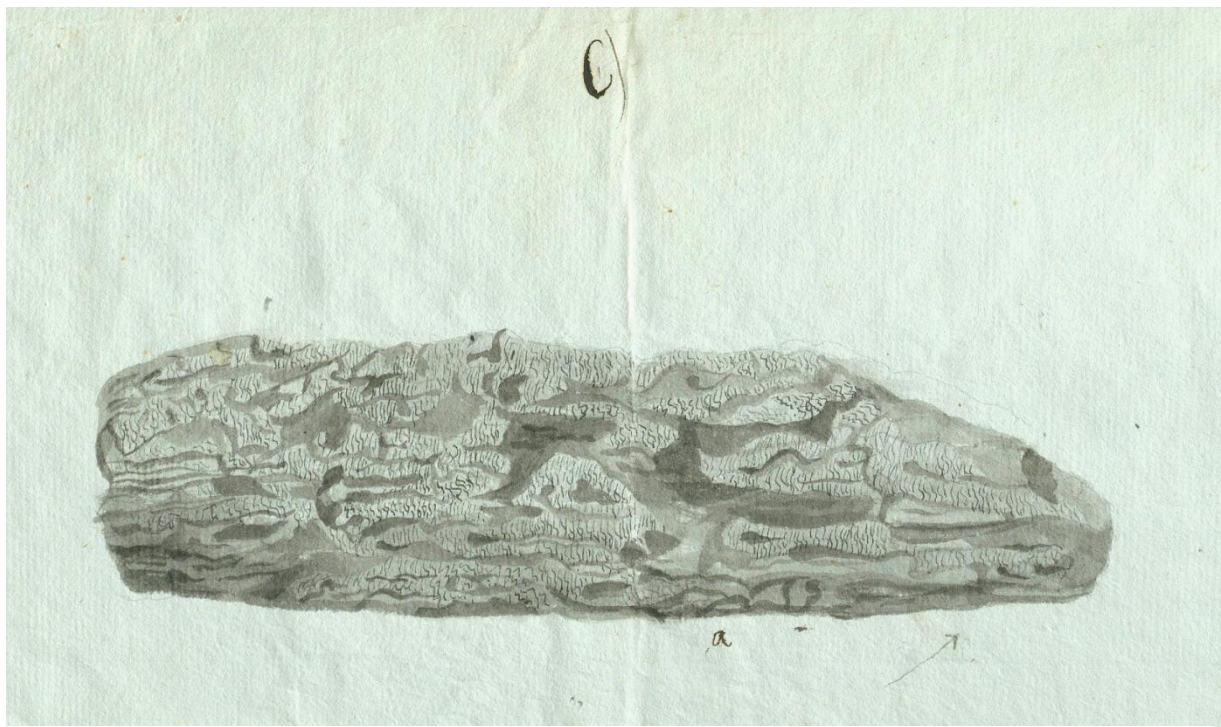

Fig. 9. Ekdahls teckning av stenen vid Käymäjärvi. Efter original i ATA (PDM).

har en stark skogseld härjat detta steniga (ej klippiga) fält och som grusat granitens yta. Hvad figurer man behagar kunna ritas i stenen genom blott strykning med fingret men vid regnfall torde de utan tvifvel snart gå förlorade. Stenarna med två skrifna rader i ha på detta sätt säkert varit ritade af fiskare, hvilken skrift förstörts när mossan afrefs, om den ej var det förr; ty en hel yta af den grusiga stenen medföljde alltid mossan. Detta fält var beläget W. N. W. från nybygget. Nyb. ligger sjelf på norra sidan af träsket sid 41. a. [se fig. 8]

Sidhänvisningen är till en kartskiss som finns bland de renritade planscherna. Hittills hade det alltså inte handlat om den tidigare avbildade stenen som skulle finnas på berget Vinsa, utan om andra föregivna runstenar. Även sökandet efter den senare stenen orsakade uppenbarligen en del möda:

Windso ligger på S sidan det är en stor jordbacke $\frac{1}{4}$ mil långt tunt besädd med lösa stenblock alla mossiga. Mossan bortrefs af dem alla men till slut fans den fol 40 [se fig. 9] ritade $4\frac{1}{2}$ al. långa stenen på bergets vestra ända nära gångstigen. På och omkring den fans, sen mossan blifvit borttagen, en mängd med kol troligtvis efter Maupertuis och Celsii stockeldar som väl dels varit att varma de granskande, dels att bortsmälta is och snö från monumentet.

På kartskissen bland planscherna (se fig. 8) är stenens plats markerad med ett litet kryss. Ekdahl ger också en noggrann beskrivning av stenens geologi:

Stenen är en gyttning af gneis och sandsten och den senares ådror äro djupast. De större fördjupningarna i den äro en trogen Copie efter naturen, men de smärre upphöjda ådrorna hvaraf en och annan liknade runor, hade fordrat flera dagars arbete, hvilket ej lönade sig för att visa en naturlek i hela sin utveckling. – Stenen är heltvist annorlunda nu än då Maupertuis såg honom ty dels såg han honom om vintern då islag slagit ut från fördjupningarna, dels ändras han ständigt förmedelst sina olika beståndsdelar. Man måste vara bra nitisk för att få den till ett monument med finska runor på, som Brunius behagat.

För Ekdahl rådde det alltså ingen som helst tvekan om att det rörde sig om en naturbildning och på den teckning som han utförde finns inget som påminner om runor. Att det kunde handla om ett verk av naturen misstänk-

te ju redan Maupertuis och Celsius. Även Hülphers (1797) hade framkastat en sådan tanke. I ett tillägg till sin framställning (s. 321) skriver han att ”Runsten hålles för med skäl varit misstag, emedan dylika i hela Norrbotten äro okända. Kan hända, det varit någon af Naturen figurerad sten, såsom den i grönan Dal [...] m. fl. som ofta förekomma.”

När riksantikvarien J. G. Liljegren år 1833 gav ut sina *Run-urkunder*, som avsåg att förteckna alla då kända runinskrifter, inkluderade han även stenen vid Käymäjärvi under nummer 1089, men skriver samtidigt:

Vid Kemijärfvi, 3 mil från Kengis, uppgifves en ristning, i hvilken man trott sig se runlika mynder till: thi iagui slik farsi iui hes ynas sli zoorney ki nez (F. 5.) hvilhet[!] dock lærer vara ett misstag.

Som källa hänvisar han både till Hülphers och Ekdahl. Den underliga återgivningen av inskriften är densamma som på en av de äldre avbildningarna i Ekdahls samling.

Den bedömning av stenen som Ekdahl gjorde i Torneådalen 1827 skulle bli den rådande. Den bekräftades även av de undersökningar som genomfördes av geologen August Fredholm (1840–1910) i slutet av samma århundrade. Från sitt besök på platsen har han noterat (Fredholm 1886, s. 22):

Såväl på Vinsa som vid gårdarne öster om sjön funnos en mängd lösa block af en ljus, något skiktad kornig kalksten. Sannolikt äro såväl den mörka, glimmerhaltiga, som den ljusa kalkstenen lagerstockar i hälleflintgneisen.

I en fotnot till detta stycke kommer han också in på den föregivna runstenen:

Af gammalt har det antagits, att en runsten skulle förekomma på Vinsa vid Käymäjärvi. Under Karl XI:s tid besöktes platsen af E. PALMSKÖLD[!] och J. HADORPH, och likaså gjorde A. CELSIUS och MAUPERTUIS ett besök derstädes i April månad år 1737, medan de voro sysselsatta med gradmätningen i Tornedalen. Ingen af dessa personer kunde dock tolka inskriften. MAUPERTUIS gjorde en teckning deröfver [...].

Granskar man närmare de på Vinsa befintliga kalkstensblocken, så träffas figurer liknande dem, MAUPERTUIS aftecknat, nästan på hvar enda af dem. Tecknen äro nämligen uppkomna

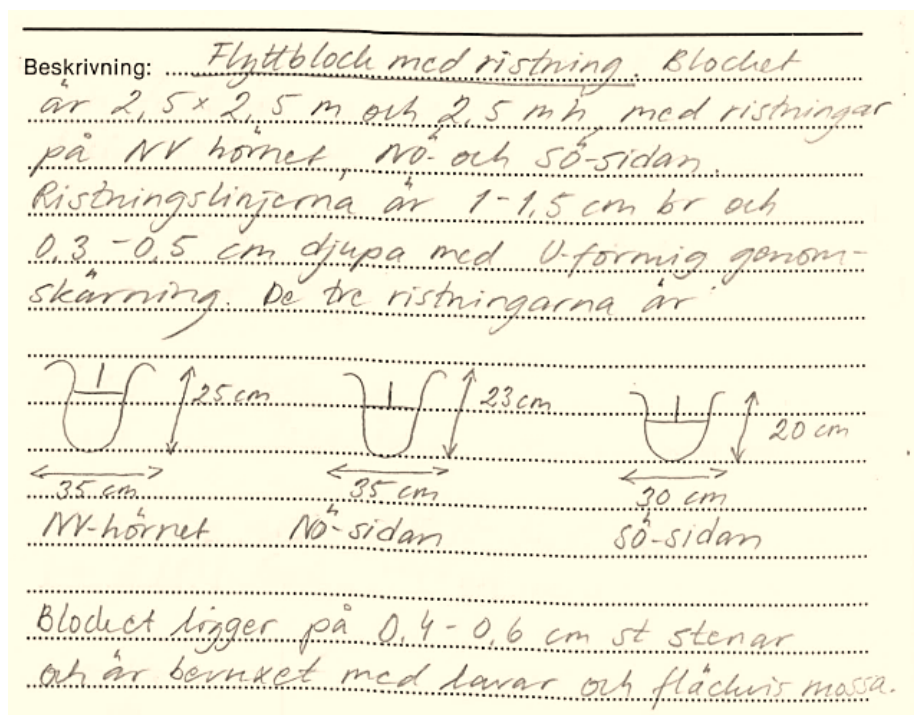

Fig. 10. Kronstenen i Gustafs socken, Dalarna beskriven i inventeringsboken vid fornminnesinventeringen 1991. Efter Fornsök.

genom vittring af kalkstenen. Man har således vid Käymjärvi ett motstycke till runinskriften på Runamo i Blekinge.

Att ej CELSIUS och MAUPERTUIS insågo, att här förelåg en naturens lek, torde bero derpå, att de endast undersökte en enda sten, hvilken de befriade från snö, som vid tillfället betäckte marken.

Därmed var frågan helt avgjord och runstenen med de tre kronorna i Torneå förpassad till forskningshistorien. Själva stenen finns dock kvar och har en berättigad plats i Kulturmiljöregistret som ett "Naturföremål/-bildning med bruk, tradition eller namn" och "Övrig kulturhistorisk lämning" (L1992:805/RAÄ Pajala 90:1). På grund av dess belägenhet är det nog få som har sett den i verkligheten, men genom en sida på nätet – [Udda utflykter](#) – går det att

få en ganska god uppfattning av både stenen och platsen. Något som liknar kronor på stenen verkar bara den anonyme upphovsmannen bakom teckningen i Fl 5:5 och Peringskiöld ha sett. I sin artikel om Torneåstenen framhåller visserligen Schück (1933b, s. 260) att "det fordras en välvillig fantasi för att i dem se några 'kronor'; snarare förefalla de som toppmösor".

Lustigt nog förekommer figurer av samma form på annat håll. Exempelvis finns tre sådana inhuggna på den så kallade *Kronstenen* (fig. 10), ett flyttblock som markerar gränsen mellan Gustafs, Stora Skedvi och Vika socknar i Dalarna (L2001:6369/RAÄ Gustafs 12:1). Är det bara en tillfällighet att dessa kronor har fått samma utseende som dem som hade antagits på stenen i Torneå?

Referenser

Riksantikvarieämbetets arkiv

"Bautil af Helin" [provtryck för Bautil], Helins samling.

Ihre, Albrecht Elof. Brev till Bror Emil Hildebrand den 3 november 1864.

Nils Johan Ekdahls samling. Ekdahlska samlingen, vol. 14 (A14 Ab), 17: Nils Johan

Ekdahls resor i Norrland 1827–1830 (II Ba, II Bb) [Länk](#).

Uppsala universitetsbibliotek

Celsius, Anders. Observationsjournal i koncept över franska gradmätningen ... omfattande tiden juli 1736 – mars 1737 (A528). [Länk](#)

Palmsk. 308 = Handskrift i Palmskiöldska samlingen, [Länk](#)

Kungliga biblioteket

Fl 5:5 = Peringskiöld, Johan. Runstenar i Södermanland 1686. [Länk](#)

Litteratur

Fredholm, K. A. 1886. *Översigt af Norrbottens geologi inom Pajala, Muonionalusta och Tärändö socknar*. Stockholm. (Sveriges Geologiska undersökning. Serie C nr 83.)

[Länk](#)

Hallström, Gustaf. 1929. N. J. Ekdahls norrländska resor och samlingar 1827–1830, *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning* 1928–29: 73–150.

Hellbom, Algot. 1979. *Medelpads runstenar*. Sundsvall.

Hülphers, Adam. 1797. *Samlingar til en beskrifning öfwer Norrland. Om Westerbotten* 1. Westerås. [Länk](#)

Källström, Magnus. 2008. En tidigare okänd österledsfarare från Rasbo. Till tolkningen

av inskriften på Frötunastenen U 1003, *Fornvännen* 103: 233–244. [Länk](#)

Liljegren, J. G. 1833. *Run-Urkunder. Aftryck för Run-Forskningens Vänner*. Stockholm. [Länk](#)

Magnusson, Börje & Nordin, Jonas. 2015. *Drömmen om stormakten. Erik Dahlberghs Sverige*. Stockholm.

M + nr = Nummer i Hellbom 1979.

Maupertuis, Pierre Louis Moreau de. 1752. *Les oeuvres de Mr. de Maupertuis*. Dresde. [Länk](#)

Schück, Henrik. 1933a. *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien III. Antikvitetskollegiet* 2. Stockholm. [Länk](#)

Schück, Henrik. 1933b. Torneåstenen, *Fornvännen* 28: 257–262. [Länk](#)

Schück, Henrik. 1935. *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien IV. Antikvitetsarkivet* 1. Stockholm. [Länk](#)

Tobé, Erik. 1999. Maupertuis' ”Berättelse om en färd till det inre av Lappland för att finna ett gammalt minnesmärke”, i: *Oknytt* 1999:1–4: 1–46. [Länk](#)

En liten ledtråd om Mariaklagen

Magnus Källström

I ett inlägg på K-blogg i december förra året (Källström 2024) skrev jag några rader om Mariaklagen – en liten medeltida handskrift skriven med runor som påstås ha påträffats av Johan Peringskiöld i Vallentuna kyrka omkring år 1700 och som i dag tillhör Kungliga bibliotekets samlingar. I mitt inlägg framförde jag hypotesen att handskriften aldrig har funnits i Vallentuna kyrka, utan att den kom till Antikvitetskollegiet i Stockholm 1689 med studenten Magnus Westhius och den stora samling av skånska medeltidsdiplom som han då förde med sig i två kistor. På ett av bladen har denne nämligen skrivit sitt namn med runor: **magnus uestius** (fig. 1). Detta måste ha skett långt före det tidigare uppgivna fyndåret, eftersom Westhius dog utfattig i Stockholm våren 1692.

Emma Hagström Molin (2025) har i vårt förra meddelande skrivit om den förteckning över Antikvitetsarkivets samlingar som upprättades efter Johan Hadorphs död 1693. Här behandlar hon på s. 28 en lista över de föremål som ska ha förvarats i ett väggskåp i arkivets lokaler. Innehållet i väggskåpet har tidigare refererats av Henrik Schück (1935, s. 103), som bland annat skriver:

Här förvarades ock sådana dyrgripar som Attilas guldpennning, De la Gardies Edda, ”en fragment med Runer af 6 Blad in 8:o” – möjligen Halpaps falsarium, som dock är i folio.

Schücks citat är inte helt felfritt i alla detaljer och i originalhandlingen på ATA (fig. 2) står: ”Ett Fragment medh Runer af 6. Bladh in 8vo.”

Med ”Halpaps falsarium” avses en handskrift skriven med runor som påstods ha hittats hos en bonde i Rasbo socken och som den 6 juni 1690 var ämnet för en disputation vid Uppsala universitet under professor Johan

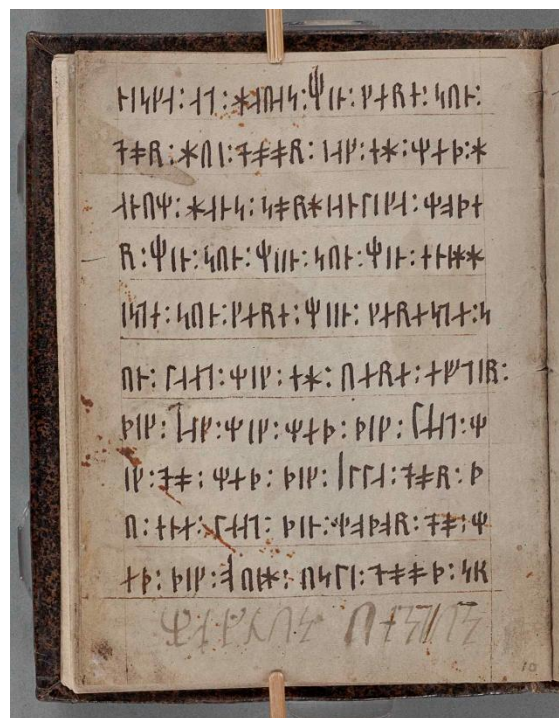

Fig. 1. Mariaklagen med Magnus Westhius namn i runor nedtill på sidan. Foto Kungliga biblioteket (PDM).

Bilbergs presidium (Gödel 1895). Författaren var en ung student vid Stockholm nation, Lucas Halpap, som både hade funnit och översatt en annars okänd berättelse från Sveriges forntid, *Hjalmars och Hramers saga*. Detta var givetvis ett fynd som var av intresse för Antikvitetsarkivet och Johan Hadorph gjorde flera försök att få Halpap att lämna in sitt fynd (se Gödel 1895, s. 140–142). Det verkar dock vara först efter Hadorphs död som handskriften förvärvades av hans efterträdare Johan Peringskiöld. Den senare har bekräftat överlåtelsen i november 1694 (Gödel 1895, s. 142) och det kan då inte gärna ha varit denna handskrift som fanns i väggskåpet.

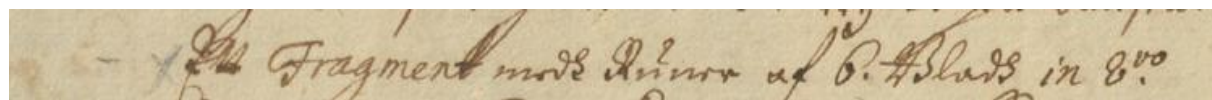

Fig. 2. Ur förteckningen över Antikvitetsarkivets samlingar 1693, Ämbetsarkiv 1, D1 (PDM).

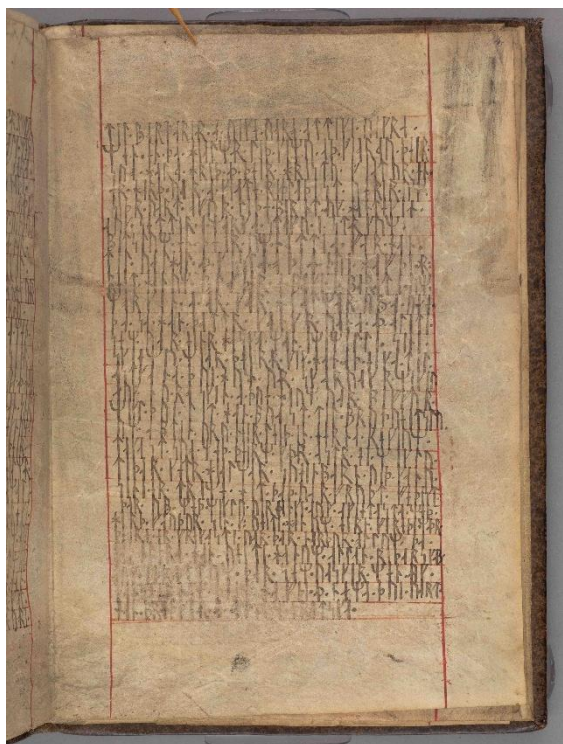

Fig. 3. En sida ur *Hjalmars och Hramers saga*. Foto Kungliga biblioteket (PDM).

Halpaps handskrift (fig. 3) består visserligen också av sex runskrivna blad, men den har även ett inledande oskrivet blad. Dessutom är formatet som Schück har framhållit folio. Mariaklagan består däremot av exakt 6 blad och mäter 125 × 95 mm, vilket motsvarar oktavformatet. Det troligaste är alltså att det är denna handskrift som redan då fanns i Antikvitetsarkivet samlingar. Med Magnus Westhjus namn skrivet med runor kan den inte gärna ha hamnat där senare än det år som han avled det vill säga 1692.

Peringskiöld reste visserligen som ritare med Hadorph i Vallentuna härad redan i maj 1684 och de var då också i Vallentuna kyrka. Hans ritbok från resan (Fl 5:1) finns fortfarande kvar och den har nyligen digitaliserats inom RiViH-projektet. Förutom en bild av hela kyrkan har han där även avbildat den stora Jarlabankestenen U 212, som då låg som trappsten framför ingången till kyrkan, och stenmästar-signaturen i runor på kantkedjan till tornet (U 219). Däremot finns inget här som antyder fyndet av någon runhandskrift i kyrkan. Samtidigt inskränker sig den skrivna texten i denna bok till kortfattade rubriker till teckningarna.

Vad som kan tyckas märkligt är varför Mariaklagan om den fanns i Antikvitetsarkivet redan före 1692 inte uppmärksammades förrän av Peringskiöld den yngre, medan däremot Halpaps klumpiga falsarium blev föremål för en tryckt edition efter att det hade kommit i den äldre Peringskiölds händer (Peringskiöld 1701). Förmodligen uppfattades textinnehållet i den senare som betydligt mer historiskt intressant att ge ut än en religiös katolsk handskrift, även om den var skriven med runor.

Referenser

Riksantikvarieämbetets arkiv

Ämbetsarkiv 1, D1. Förteckningar och inventarielistor 1630–1725. [Länk](#)

Kungliga biblioteket

Hjalmars och Hramers saga, Vr 1a. [Länk](#)

Jungfru Marias klagan vid korset, A 120. [Länk](#)

Peringskiöld, Johan, 1684. Runstenar i Uppland, Fl 5:1. [Länk](#)

Litteratur

Gödel, Vilhelm. 1895. Hjalmars och Hramers saga. Ett literärt falsarium från 1690, *Svenska fornminnesföreningens tidskrift* 9: 137–154. [Länk](#)

Hagström Molin, Emma. 2025. Från fäderneslandets antikviteter till svenska minnesmärken. En jämförelse av två förteckningar i det äldre ämbetsarkivet, i: *Meddelanden från RiViH-projektet* 2: 26–30. [Länk](#)

Halpap, Lucas. 1690. *Fragmentum mscr. runicum cum interpretatione vernacula nec non aphorismi selecti* [...]. Uppsala. [Länk](#)

Källström, Magnus. 2024. Marias klagan kom inte från Vallentuna, [K-blogg den 16 december 2024](#).

Peringskiöld, Johan. [1701.] *Historia Hialmari Regis Biarmalandiæ atque Thulemarkiæ* Stockholm. [Länk](#) (För en digital utgåva, se [Hjalmars Saga](#))

Schück, Henrik. 1935. *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien IV. Antikvitetsarkivet I*. Stockholm. [Länk](#)

U + nr = Nummer i *Upplands runinskrifter*.

Granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B. F. Jansson, 1–4. 1940–1958. Stockholm. (Sveriges runinskrifter 6–9.) [Länk](#)

Antikvarisk forskning i Europa

Från Petrarca till Bureus

Emma Hagström Molin

Den här texten placerar in 1600-talets svenska antikvariska forskning i ett vidare europeiskt sammanhang. I det följande kommer den europeiska antikvarianismens ursprung och spridning i Europa från och med renässansen och framåt, och från syd till nord, att diskuteras. Vad sysslade de första antikvarierna på den italiska halvön med? Och skiljde sig deras intressen från det som Johannes Bureus (1568–1652) och hans efterföljare senare ägnade sig åt i det svenska kungariket, och i så fall hur?

Antikvarie kommer från latinets *antiquarius*, vilket ordagrant betyder den som älskar antikviteter (Miller 2017, s. 55). I *Svenska Akademiens Ordbok* tas flera innebörder av antikvarie upp, dels kan det vara en person som ägnar sig åt att studera forntiden och dess materiella spår, och det kan även vara en titel på en tjänsteman som har ansvar för rikets antikviteter. En modernare betydelse är att den som handlar med äldre böcker och har ett antikvariat också kan kalla sig för antikvarie (se [SAOB](#)). Exakt när antikvitetsstudiets historia började är svårt att säga exakt, redan under antiken fanns ett intresse för svunna tiders materiella spår. Det var dock först i 1500-talets Rom som ordet antikvarie kom att användas för att beskriva de som sökte efter och studerade Romarrikets ruiner. De kopierade även antika handskrifter som de inte enbart förstod som texter; för antikvarierna var de materiella artefakter som värderades utifrån sina fysiska egenskaper (Miller 2017, s. 56).

Den antikvariska traditionen hör samman med renässanshumanismen, vilken brukar sägas ha börjat med Francesco Petrarca (1304–1374). Petrarca samlade på mynt och fantiserade om att han vandrade genom det antika Rom, han skrev till och med brev till romare som varit avlidna sedan länge. Vurmen för

antiken innebar att den studerades, vilket gjorde starka avtryck i den dåtida litteraturen och konsten, till och med i människors levnadssätt. I 1500-talets Italien intensifierades intresset för antiken allt mer. Rafael, som var påvens antikvarie, skrev 1519 ett brev där han förordade bevarandet av den romerska arkitekturen och kulturarvet. De som valde att kalla sig för antikvarier var allt från läkare till advokater, arkitekter, köpmän, professorer och präster. De läste den antika litteraturen som bevarats och de närmade sig dess materiella kultur med stort allvar. I anteckningar, brev och böcker beskrev de inskriptioner, mynt och forntida bebyggelse, de tog sig an den antika samhällets religion, lagar, kalendrar, krigsföring och levnadssätt (Miller 2017, s. 55–56).

Med tiden kom det antikvariska intresset att sprida sig till områden och intellektuella norr om Alperna. I slutet av 1500-talet studerades antiken av lärda i hela Europa, även om Rom fortfarande var dess epicentrum, och i synnerhet kretsen kring kardinalen Alessandro Farnese (1520–1589). Peter Miller har framhållit Nicolas-Claude Fabri de Peiresc (1580–1637) som en av de viktigaste personerna för att den antikvariska forskningen kom att spridas norrut. Om Rom hade varit dess självklara centrum under 1400- och 1500-talen, kom områden och lärda norr om Alperna att ta över ledarrollen från åren kring 1600 och framåt. Peiresc, strategiskt boende i Provence i dagens nordöstra Frankrike, blev en viktig förmedlare av de antikvariska studierna. Han såg även till att dokumentera sin verksamhet: i hans arkiv finns omkring sjuttiotusen opublicerade uppsatser bevarade, vilket gör honom till en mycket viktig person för den som vill förstå det tidiga 1600-talets antikvariska praktik och tänkande (Miller 2017, s. 57–59).

Fig. 1 och 2. Peiresc till vänster, och Petrarca till höger (Wikimedia Commons).

Peiresc utbildades i sin ungdom av jesuiterna i Avignon, han reste sedan till Italien och tillbringade två år med att skapa kontakter med lärda i och mellan Neapel och Venedig. Han återvände till Provence för att slutföra sin juristutbildning och gjorde sedan en andra resa till Nederländerna och England. När han återvände hem till Provence 1607 hade han träffat de flesta stora namnen bland de europeiska lärda i hans samtid. Som om det inte var nog så verkade han 1617 och 1623 vid Ludvig XIII:s hov i Paris, där han både fick ett nytt kontaktnät och en ny syn på världen. På samtliga platser som han besökte såg han till att studera samlingar av böcker, handskrifter och andra föremål. 1623 återvände han till Provence för sista gången, där han kom att stanna till sin död 1637. Han fortsatte sina studier i hemmet, av allt från antikviteter till astronomi. Som alla antikvarier var han intresserad av antiken, men även av den tidiga kristna och den medeltida världen. Han konsulterade källor som senare kom att bli en grundläggande del av medeltidsstudier, och långt senare, viktiga för 1800-talets kulturhistoria. Peiresc läste inte bara texter, han betraktade böcker och handskrifter som föremål. För honom var det viktigt att notera volymernas form och inbindning, deras piktur och sättning. Han mindes handskrifter

som han konsulterad på specifika platser, och i vilka samlingar de fanns. Peiresec var särskilt intresserad av sigill och deras materiella, textuella och visuella egenskaper. Hans beskrivningar av dessa är så pass detaljrika att de kan ses som en formel för antikvarisk vetenskaplig metod. Han tecknade inte själv utan gav konstnärer uppdrag att avbilda sigilln, med oerhört vackra och utförliga teckningar som resultat. Hans omsorg när det kom till sigilln kan kontrasteras mot hur han behandlade mynt och ädla stenar. Dessa var typiska studieobjekt för antikvarien, men Peiresc behandlade dem inte alls med samma passion som han älskade sigill (Miller 2017, s. 57–59).

Vid sidan av intresset för antiken och fornkyrkan kom europeiska antikvarier med tiden att även ägna sig åt alternativa forntider. Det antika Egypten är kanske det mest bekanta exemplet, som även intresserade Peiresc (Miller 2017, s. 62). Av de alternativa förflutenheterna var det den "barbariska" antiken, för att använda Peter Burkes benämning, som väckte det största intresset bland lärda i 1600-talets Europa. Tidsmässigt startade barbarernas tidevarv i förhistorien och sträckte sig ända till tidig medeltid, i vissa fall än senare. Medan de tidiga humanisterna på den italiska halvön föraktade medeltiden, drogs till exempel engels-

Henrik Schück har i ett föredrag över Riksantikvarieämbetets historia påpekat att svensk historiografi genomgående präglats av en romantisk och en realistisk strömning. Det realistiska, eller empiriska spåret, såg han som en del av den protestantiska traditionen. Därför är

S. SUPERES ADVITA -
 INTREPIDO S. S. CORD E. P. RIE
 REACTITRANS BOS
 FACIT INVENIS

1627

FECIT MICH MAGNALLIA QVI POTENS EST -
 ET SANCTVM SANCTVM SANCTV NOME EIVS

43

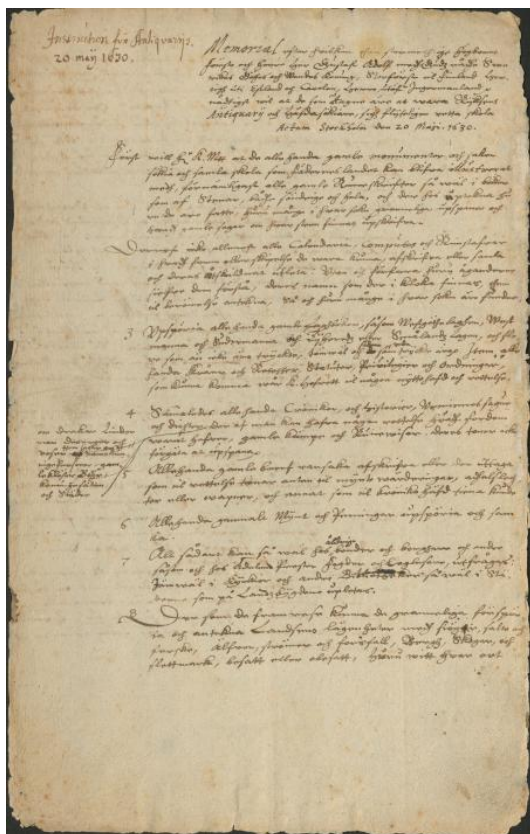

Fig. 4. Memorialet finns i Ämbetsarkiv 1, volym E1. [Länk](#)

Antikvariernas verksamhet ska inte reduceras till att ha varit ett enkelt verktyg som endast var användbart i politiska och religiösa dispyter. Visst tjänade Bureus och hans efterföljare kronan, och självfallet hjälpte deras sammanmältning av goterna med götarna deras karriärer, och därmed möjligheter till finansiering för att kunna bedriva sin forskning. Men, som Norris har påpekat, hindrade detta dem inte att grubbla, och att ifrågasätta sina egna tolkningar. Deras självkritiska forskningsprocess går att följa i anteckningsböcker och marginal-anteckningar (se Haffenden och Stenbacks artikel i detta meddelande). Antikvarianism handlade framför allt om att längta efter det förflutna, menar Norris, att söka efter en värld som sedan länge gått förlorad. Även om skillnaden mellan historiker och antikvarier har överdrivits i den historiografiska forskningen, kvarstår enligt Norris det faktum att medan historikerna ville förstå forna händelser, ville antikvarierna närma sig vilka de och deras samtida en gång hade varit (Norris 2016, s. 42–45).

Det handlade därmed inte om kungarna och krigen i första hand, utan som både Burke och Norris har framhållit, om viljan att skapa historia som omfattade allt och alla. Detta innebar att allt ifrån antika skrifter till levnadssätt och traditioner var av intresse (Burke 2003, s. 273; Norris 2016, s. 27–29). Denna bredd framkommer tydligt i den första kungliga instruktionen till rikets antikvarier, daterad den 20 maj 1630. Memorialet består av 15 punkter, men det var bara de sex första som berörde det som vi kan kalla för fornforskning. Det viktigaste av allt kommer som bekant först, och det var att antikvarierna kartlade ”allehanda gamla monumenter”. Det handlade främst om runinskrifter i böcker eller på stenar. Det handlade även om att samla in andra slags skriftföremål, som kalendrar, runstavar, lagböcker, privilegier, krönikor och andra historier, sägner och dikter om jättar, drakar och lindormar. Det rörde sig inte bara om skrifter, mynt var en annan kategori som ansågs vara mycket viktig, vilket rimmar väl med det som renässanshumanisternas intressen i södra Europa.

Vad behandlade de resterade nio punkterna om då? Dels gavs det förslag på var fornsaker kunde hittas, hos allmogen så väl som hos adeln ute i landet. Sedan skulle antikvarierna även hjälpa till med att kartlägga landskapet, dess vattendrag och vägnarnas framkomlighet. De skulle notera jordmånens egenskaper, var det fanns gamla gruvor och saltbrunnar, vad för boskap som bönderna höll sig med och vad för slags vilda djur som de fångade.

Antikvarierna skulle även samla medicinsk kunskap, som örter och deras användning. De skulle även leta efter medicinska skrifter. Man skulle därtill kartlägga namnen på allt från orter och platser till allmogens redskap. Till sist instruerades antikvarierna att nedteckna de olika landskapsfolkens sinnelag (E1, Ämbetsarkiv 1; jfr Schück 1930, s. 7–8). Johannes Bureus och hans första medhjälpare ägnade sig alltså åt många olika kunskapsområden, allt från det vi idag kallar för arkeologi till bokhistoria, arkitektur- och konsthistoria, filologi, etnologi och medicin, precis som Petrarcas efterföljare hade gjort på den italienska halvön. Även det breda uppdraget var alltså en del av en europeisk trend. Att de svenska antikvarierna dessutom fick order att kartlägga land-

skapets vägar, vattendrag och liknande vittnar troligen om att kungen tog tillfället i akt att även få sådant kartlagt av lärda.

Det går inte att separera arkeologins historia från antikvarianismens. Däremot är det viktigt att komma ihåg, menar Burke, att medan moderna arkeologer kom att utveckla ett specifikt vetenskapligt kunskapsområde, var de tidigmoderna antikvarierna inte begränsade till en vetenskap eller ett vetenskapligt angreppssätt. Medan vissa antikvarier, likt Peiresc med sigillen, kom att favorisera en typ av föremål var det många som behandlade en rad olika typer av föremål som likvärdiga. Allt från handskrifter till byggnader, mynt och medaljer var värdefulla spår av det förflutna (Burke 2003, s. 274–276). Detta framkommer i bevarade förteckningar av det senare antikvitetsarkivets samlingar, där en omfattande förteckning gjord efter riksantikvarien Johan Hadorphs död 1693 visar hur olika slags föremål blandades i kistor och skåp. Senare kom förtecknarna att gruppera saker efter vad för slags kategori de tillhörde (Hagström Molin 2025, s. 26–30). Den äldsta bevarade förteckningen i Riksantikvarieämbetets ämbetsarkiv är intressant nog en över mynt och medaljer, gjord av Bureus. Enligt Bureus

gjorde han denna förteckning i samband med att han flyttade mynten och medaljerna från kungens kammare in i kansliet. Det första kategorin A innehåller de allra äldsta mynten, små och tunna. De följs av de svenska kungarnas, i kronologisk ordning, några svenska stadsmynt samt danska och norska mynt (Ämbetsarkiv 1, D1. Förteckningar och inventarielistor 1630–1725).

Sammanfattningsvis var alltså det kontinentala inflytande på svensk antikvarisk forskning starkt. Det var heller inte bara svenska lärda som försökte lansera sitt släktskap med goterna, det gjorde även danskar och tyskar, och i synnerhet striden mellan Bureus och hans danske kollega Ole Worms är värd en artikel i sig (Norris 2016, s. 49; se även Magnus Källströms artikel i detta meddelande). Med tanke på att den svenska antikvariska forskningen skulle tjäna kungamakten är det anmärkningsvärt att den samtidigt hade ett europeiskt genomslag, och var respekterad av lärda i till exempel England. Detta grundades i ett vidare och paneuropeiskt intresse för den forntid som inte var grekernas eller romarnas, utan barbarernas.

Referenser

Riksantikvarieämbetets arkiv

Ämbetsarkiv 1. E1. Kungliga brev och resolutioner, författningar, instruktioner och fullmakter 1629–1692. [Länk](#)

Ämbetsarkiv 1. D1. Förteckningar och inventarielistor 1630–1725. [Länk](#)

Litteratur

Burke, Peter. 2003. Images as Evidence in Seventeenth-Century Europe. *Journal of the History of Ideas* 64:2 2: 273–96. doi:10.1353/jhi. 2003. 0023.

Hagström Molin, Emma. 2025. Från fäderneslandets antikviteter till svenska minnes-

märken. En jämförelse av två förteckningar i det äldre ämbetsarkivet. *Meddelanden från RiViH-projektet* 2: 26–30. [Länk](#)

Miller, Peter N. 2017. *History and Its Objects: Antiquarianism and Material Culture since 1500*. Ithaca, New York: Cornell University Press. doi:10. 7591/9781501708244.

Norris, Matthew. 2016. *A Pilgrimage to the Past: Johannes Bureus and the Rise of Swedish Antiquarian Scholarship, 1600–1650*. Lund: Lund University Press.

Schück, Henrik. 1931. Riksantikvarieämbetet genom 300 år. *Fornvännen* 26: 3–27.

Inbjudan till doktorander och forskare

Bedriver du eller planerar du att starta ett forskningsprojekt som tangerar RiViH-projektet och som berör de arkivsamlingar som står i centrum för projektet? Då är du välkommen att ingå i vårt nätverk för externa forskare!

Ett viktigt mål med projektet är att synliggöra de samlingar vi digitaliserar och se till att de används mer flitigt av inte minst doktorander och forskare. Då den antikvariska verksamheten var mycket bred under den period som projektet fokuserar på är forskningsmöjligheterna många (se *Meddelanden från RiViH-projektet nr 1*). För den oinvigde kan det dock vara svårt att orientera sig i samlingarna och fullt ut förstå dess källpotential i relation till olika forskningsfrågor.

Genom att ingå i vår externa forskargrupp får du möjlighet att diskutera din forskning och ta del av andras forskningserfarenheter kopplat till våra samlingar. Du kan även delta i våra in-

planerade seminarier och webinarier, publicera artiklar i vårt *Meddelanden från RiViH-projektet* och presentera din forskning på vår digitala forsknings- och digitaliseringsplattform. Hör gärna av dig ifall du är intresserad till någon av följande:

Ola Wolfhechel Jensen: ola.jensen@raa.se

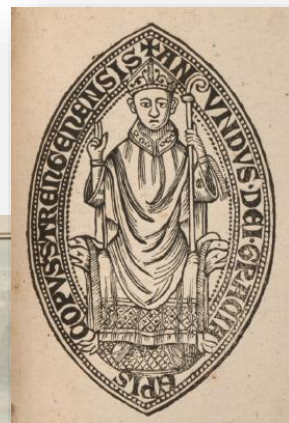
Chris Haffenden: chris.haffenden@kb.se

Emma Hagström Molin: emma.hagstroemmolin@raa.se

Magnus Källström: magnus.kallstrom@raa.se

Christopher Natzén: christopher.natzen@kb.se

Sigill för Strängnäs biskopen
Anund (Jonsson), död 1291.
Träsnitt i [Fh 6](#) (PDM).

Borgarberget i Forsa socken avbildat i färg av Olof Rhen i samband med Nils Reinhold Brocmans resa till Hälsingland 1763. Ur Neschers "Samling av ritningar", [Fm 18](#). Foto Kungliga biblioteket (PDM).